विस्तार (शेष पेज 15 पर)

'फुलझड़ी'

जबर्दस्त होड़

...ओं का कहना है कि नामचीन ...ी में काफी इजाफा किया है। ...ं को इन्हें खरीदने में भी काफी ... के परंपरागत नामों से इतर ये ... को काफी लुभा रहे हैं। एक ...दीम ने कहा, विशिष्ट लोगों के ...करना वाकई एक आश्चर्यजनक ...खरुद्दीन मियां कहते हैं। लालू- ... वाले पटाखों की बिक्री कुछ ...श कुमार के नाम वाला ब्रांड ... है। इसलिए इसको लोकप्रिय ...ायगा। दुकानदारों का कहना है ... से पटाखों की बिक्री के लिए ... है। देर रात तक ग्राहकों की ... ही लोगों का जुटना आरंभ हो ...टाखों को खरीदने का उत्साह

बागी प्रत्याशी मैमुननिशा ने भी प्रचार में पूरी ताकत झोंक दी है लेकिन बसपा के समर्थन की गुत्थी अभी भी नहीं सुलझ पाई है। तीन-तीन प्रत्याशी बसपा का समर्थन मिलने का दावा करते हुए अभी भी प्रचार कर रहे हैं। दूसरी तरफ सभासदी के लिए विभिन्न वार्डों में मचा घमासान दिनों दिन बढ़ता जा रहा है। रामनगर से बाहर रह रहे लोगों को फोन करके उन्हें मतदान के दिन मौजूद रहने का आग्रह किया जा रहा है।

रु. 1,99,664.00	रु. 10,000.00
रु. 1,58,558.00	रु. 10,000.00
रु. 1,99,664.00	रु. 10,000.00
रु. 3,24,347.00	रु. 10,000.00
रु. 1,77,120.00	रु. 10,000.00

थ या किसी एक जोन के लिये निविदा पर भरा जायेगा। एक से अधिक स्टशनों सी के यहाँ रु. 500/- मात्र जमा कर प्राप्त रेलवे, वाराणसी से निम्न दर्शायी गयी निविदा फार्म का मूल्य वापस नहीं किया

ी तिथि | निविदा खोलने की तिथि

पूर्वोत्तर रेलवे

भारत के राष्ट्रपति की ओर से एवं उनके निम्नलिखित निविदा सूचना के अन्तर्गत उ सूचना संख्या एव तिथि डब्ल्यू/362-13 28.09.2006 कार्य का नाम-मऊ स्टेशन प प्लान्ट का रख-रखाव एवं संचालन। (I अन्तिम तिथि मूल निविदा के अनुसार 23 अनुसार 24.10.2006 संशोधन के अनुसार खुलने की तिथि 14.11.2006। निविदा की

मुजाधि/डब्ल्यू-195

"ग्राहकों की सेवा

पूर्वोत्तर रेलवे

भारत के राष्ट्रपति की ओर से निम्नलिखित निविदा करते हैं।

कार्य का

1. रेलवे स्पेशिफि अद्यतन शुद्धि प नुसार डाला/वि इवेट खदान से मएम आकार के ग (manu

॥ श्रीः ॥

हरिदास संस्कृत ग्रन्थमाला ९०

कुमारसंभवम्

'पुंसवनी' संस्कृत-हिन्दी-व्याख्योपेतम्

२रा सर्ग

चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन

पोस्ट बाक्स संख्या १३६

वाराणसी-

अथ द्वितीयः सर्गः

अथोपवर्णितप्रस्तुतकथानुगुणं कथान्तरमारभते—

तस्मिन्विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः।
तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः॥ १॥

उस समय तारक ने भगाया देवगण को शक्ति से।
कर इन्द्र को आगे गये वे विधि निकट अति भक्ति से॥

अन्वयः—तस्मिन् काले तारकेण विप्रकृताः दिवौकसः तुरासाहं पुरोधाय स्वायम्भुवं धाम ययुः।

व्याख्या—तस्मिन्काले=पार्वतीशुश्रूषासमये, तारकेण=तारकाऽसुरेण, वज्रनखपुत्रेणेत्यर्थः। विप्रकृताः=उपप्लुताः, दिवौकसः=देवाः, तुरासाहम्=इन्द्रम्, पुरोधाय=पुरस्कृत्य, अग्रे कृत्वेत्यर्थः, स्वायम्भुवं=ब्राह्मम्, ब्रह्मण इत्यर्थः, धाम=स्थानं, ययुः=जग्मुः।

व्युत्पत्तिः—काले='कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयः' इत्यमरः। दिवौकसः=द्यौः ओकः येषां ते दिवौकसः, 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इति साधुत्वम्। द्यौशब्दस्थाने दिवादेशः इति तत्सिद्धिः, यद्वा दिवम् ओकः येषान्ते दिवौकसः। 'दिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे च' इति विश्वः। तुरासाहं=तुरं=त्वरितं साहयति=अभिभवति इति तुराषाट्, तं तुरासाहं। णिजन्तात् 'षह मर्षणे इति धातोः क्विप्प्रत्ययः 'नहिवृति० ६।३।५६' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः। मुग्धबोधाऽभिधानव्याकरणकारस्तु तुराशब्दः टाबन्त इत्याचष्टे। अजादिषु विभक्तिषु साड्रूपस्वाभावात् 'सहेः साडः सः ८।३।५६' इति षत्वं न भवति। 'सङ्क्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषमेघवाहनः' इत्यमरः। स्वायम्भुवं=स्वयं भवतीति स्वयम्भूः, 'भुवः संज्ञान्तरयोः ३।२।१७९' इति क्विप्प्रत्ययः। हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयम्भूश्चतुराननः' इत्यमरः। स्वयम्भुवः इदं स्वायम्भुवं तत्। 'तस्येदम्' इत्यण्, 'तद्धितेष्वचामादेः' इति आदिवृद्धिः। संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति अनित्यत्वात् 'ओर्गुणः' इति गुणो न।

भावार्थः—पार्वत्याः शङ्करपरिचर्यासमये शतमुखप्रमुखा मखभुजस्तारकासुरपरिभवमसहमानास्तन्निवेदनाय परमेष्ठिनः सद्म प्रपेदिर इति भावः।

भाषा—जिस समय पार्वती शङ्कर भगवान् की सेवा कर रही थीं, उसी समय तारकासुर से पीड़ित होकर इन्द्रादि देवता, ब्रह्माजी से प्रार्थना करने के लिये सत्यलोक में गये थे।

तेषां तद्दर्शनप्रकारमाह—

तेषामाविरभूद् ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियाम्।
सरसां सुप्तपद्मानां प्रातर्दीधितिमानिव॥ २॥

उन मलिन मुख के सामने, सानन्द विधि शोभित हुए।
मानो सुवह मुकुलित कमल सर मध्य रवि शोभित हुए॥

अन्वयः—परिम्लानमुखश्रियां तेषां ब्रह्मा, सुप्तपद्मानां सरसां प्रातः दीधितिमान् इव, आविरभूत्।

व्याख्या—परिम्लानमुखश्रियां=परिक्षीणवदनशोभानां, तेषां=देवानां, ब्रह्मा=पितामहः, सुप्तपद्मानां=मुकुलिताऽरविन्दानां, सरसां=कासाराणां, प्रातः=प्रभाते, दीधितिमान् इव=सूर्य इव, आविरभूत्=प्रादुरभूत, प्रकाशोऽभूदित्यर्थः॥

व्युत्पत्तिः—परिम्लानमुखश्रियां=मुखस्य श्रीः मुखश्रीः, परिम्लाना मुखश्रीः येषां ते परिम्लानमुखश्रियः, तेषां परिम्लानमुखश्रियां। 'म्लै हर्षक्षये' इति धातोः क्तप्रत्ययेन म्लानपदसिद्धिः। ब्रह्मा='ब्रह्माऽऽत्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः' इत्यमरः। सुप्तपद्मानां=सुप्तानि पद्मानि तेषु तानि सुप्तपद्मानि तेषां सुप्तपद्मानां, 'ञिष्वप् शये' इति धातोः क्तप्रत्ययेन सम्प्रसारणे च सुप्तपदसिद्धिः। सरसां='कासारः सरसी सरः' इत्यमरः। प्रातः=स्वरादिपाठादस्य 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इति अव्ययत्वम्। दीधितिमान्=प्रशस्ताः दीधितयः सन्ति अस्य इति दीधितिमान्, प्राशस्त्ये मतुप्प्रत्ययः। आविरभूत्='प्रकाशे प्रादुराविः स्यात्' इत्यमरः। अत्रोपमाऽलङ्कारः। अनया उपमया देवखेदच्छेदकारी प्रसादः सूचितो भवति।

भावार्थः—प्रातःकाले मुकुलितपद्मानां सरोवराणां सूर्य इव, कल्पान्तकृशानुकल्पेन तारकासुरभुजबलोष्मणा परिम्लानमुखानां वहिर्मुखानां दयानिधिः पितामहः स्वयमेवात्मानं दर्शितवानिति भावः।

भाषा—प्रातःकाल में मुकुलित कमलों के तलाव के संमुख सूर्य के प्रादुर्भाव के समान, तारकासुर के भय से उदास मुखवाले इन्द्रादि देवताओं के समक्ष, दयासागर ब्रह्मदेवजी स्वयं प्रकट हुए।

देवानां ब्रह्मोपस्थानप्रकारमाह—

अथ सर्वस्य धातारं ते सर्वे सर्वतोमुखम्।
वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे॥ ३॥

करके प्रमाण प्रथम अमित, शुचि अर्थमय वागीश की।
सुर प्रार्थना करने लगे, उस चार मुख जगदीश की॥

अन्वयः—अथ सर्वे ते सर्वतोमुखं वागीशं सर्वस्य धातारं प्रणिपत्य अर्थ्याभिः वाग्भिः उपतस्थिरे॥

व्याख्या—अथ=अनन्तरं, ब्रह्माऽऽविर्भावाऽनन्तरमित्यर्थः, सर्वे=सकलाः, ते=देवाः, सर्वतोमुखं=विश्वतोमुखं, चतुर्मुखमित्यर्थः, वागीशं=वाक्पतिं, सर्वस्य=सम्पूर्णस्य, जगत इति शेषः, धातारं=स्रष्टारं, ब्रह्माणमित्यर्थः, प्रणिपत्य=नमस्कृत्य, अर्थ्याभिः=यथार्थभूताभिः, वाग्भिः, उपतस्थिरे= तुष्टुवुः॥

व्युत्पत्तिः—सर्वतोमुखं=सर्वतः समन्ततः मुखानि यस्य सः सर्वतोमुखः, तं सर्वतोमुखं। वागीशं=वाचाम् ईशः वागीशः, तं वागीशम्। 'वागीशो वाक्पतिः समौ' इत्यमरः। प्रणिपत्य=प्रण्युपसर्गपूर्वकात् 'पत्लृ पतने' इति धातोः क्त्वा, तस्य ल्यप् च। अर्थ्याभिः=अर्थात् अनपेताः अर्थ्याः, ताभिः अर्थ्याभिः। 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्ययः। उपतस्थिरे=उपोपसर्गपूर्वकात् 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' इति धातोः लिट्। 'उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम्' इति वार्तिकेन आत्मनेपदम्।

भावार्थः—अथ ते सर्वे देवाः अखिलजगन्निर्माणकर्तारं चतुर्मुखं ब्रह्मणं प्रणम्य यथार्थभूताभिर्वाग्भिः स्तोतुं समुपचक्रिरे इति भावः।

भाषा—ब्रह्मदेव के दर्शन होने पर ये सब देवता, सकल जगत् के निर्माण करने वाले चतुर्मुख ब्रह्मदेव की यथार्थवाणी से नमस्कारपूर्वक स्तुति करने लगे।

स्तुतिप्रकारं प्रपञ्चयति 'नमः' इत्यादिभिर्द्वादशभिः श्लोकैः। तत्रादौ ब्रह्मणस्त्रिमूर्तिसृष्टौ कारणत्वमाह—

> नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक्सृष्टेः केवलात्मने।
> गुणत्रयविभागाय पश्चाद् भेदमुपेयुषे॥ ४॥

> पहले सृजन के एक, पीछे तीन मूर्ति प्रणाम हैं।
> तू विष्णु है, तू शम्भु है, तू विधि अनन्त प्रणाम है॥

अन्वयः—हे भगवन्! सृष्टेः प्राक् केवलात्मने, पश्चात् गुणत्रयविभागाय भेदम् उपेयुषे, अत एव त्रिमूर्तये, तुभ्यं नमः।

व्याख्या—हे भगवन्नित्यध्याहार्यं व्याख्येयम्। सृष्टेः=सर्गात्, प्राक्=पूर्वं, केवलात्मने=एकरूपाय, पश्चात्=अनन्तरं, सृष्टिप्रवृत्तिकाले इत्यर्थः, गुणत्रयविभागाय=सत्त्वादित्रयविभागार्थम्, भेदम्=उपाधिम्, स्रष्टृत्वादिकमित्यर्थः, उपेयुषे=प्राप्तवते, अत एव—त्रिमूर्त्ये=ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपिणे, तुभ्यं=भवते, नमः=नमस्कारः, अस्तीति शेषः।

व्युत्पत्तिः—सृष्टेः=प्राक्छब्दयोगे 'अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इति सूत्रेण (अञ्चूत्तरपदयोगत्वात्) पञ्चमी। केवलात्मने=केवलः आत्मा यस्य सः केवलात्मा, तस्मै केवलात्मने। 'आत्मा वा इदमेक एवाऽग्र आसीत्' इति श्रुतेः। 'निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः' इत्यमरः। गुणत्रयविभागाय = विभज्यते अनेनेति विभागः। त्रयः अवयवाः यस्य तत् त्रयं, गुणानां त्रयं गुणत्रयम्। 'गुणाः सत्त्वं रजस्तमः' इत्यमरः। गुणत्रयम् एव विभागः यस्य सः गुणत्रयविभागः, तस्मै गुणत्रयविभागाय। उपेयुषे = उपोपसर्गपूर्वकात् 'इण् गतौ' इति धातोः 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ३।२।१०५' इति सूत्रेण क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः। त्रिमूर्तये =

तिस्रः मूर्तयः यस्य सः त्रिमूर्तिः तस्मै त्रिमूर्तये। 'मूर्तिः काठिन्यकाययोः' इत्यमरः। तुभ्यं = नमःशब्दयोगे 'नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च' इति चतुर्थी।

उक्तं च—'नमो रजोजुषे सृष्टौ, स्थितौ, सत्त्वमयाय च।
तमोरूपाय संहारे, त्रिरूपाय स्वयम्भुवे॥' इति।

भावार्थः—हे भगवन्! सृष्टेः प्राक् एकरूपाय, पश्चात् सृष्टिप्रवृत्तिकाले क्रमात् सत्त्वरजस्तमोगुणमधिष्ठाय ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मने त्रिरूपाय तुभ्यं नमोऽस्त्विति भावः।

भाषा—हे भगवन्! सृष्टि के पहिले एक रूप धारण करने वाले, अनन्तर सृष्टि-प्रवृत्तिकाल में, क्रम से सत्त्व, रज, तम गुणों को अधिष्ठित कर ब्रह्मा, विष्णु, महेश त्रिमूर्तिरूप उपाधि को धारण करनेवाले आपको अनेक प्रणाम है।

अथ जगत्सृष्टिप्रकारमाह—

यदमोघमपामन्तरुप्तं वीजमज! त्वया।
अतश्चारचरं विश्वं प्रभवस्तस्य गीयसे॥ ५॥

जल में अजन्मा! तव करों से वीज विखराया गया।
इससे चराचर-सृजन कर्त्ता तू सदा गाया गया॥

अन्वयः—हे अज! अपाम् अन्तः त्वया यत् अमोघं वीजम् उप्तम् अतः चराचरं विश्वं तस्य प्रभवः गीयसे।

व्याख्या—हे अज = हे अजन्मन्! अपाम् = जलानाम्, अन्तः = मध्ये, त्वया = भवता, यत्, अमोघम् = अवन्ध्यं, सफलमित्यर्थः, वीजं=वीर्यम्, उप्तं = निक्षिप्तम्, (मुक्तम् इति पाठे विसृष्टम् इत्यर्थः), अतः = अस्मात् ते वीजात्, चराचरं = चलाचलं, स्थावरजङ्गमात्मकम्, विश्वं = जगत् (उत्पन्नम् इति शेषः) तस्य = विश्वस्य, प्रभवः = कारणं, गीयसे = अभिधीयसे। 'अदश्चराचरं विश्वं प्रसवस्तस्य गीयते' इति पाठे, अदः = इदं, चराचरं, विश्वं, तस्य = वीजस्य, प्रसवः = फलं, गीयते। लोकैः इति शेषः।

व्युत्पत्तिः—अजः = न जायते इति अजः, तत्सम्बुद्धौ हे अज!, अमोघं = न मोघम् अमोघं। वीजं = 'शुक्रं तेजोरेतसी च वीजवीर्येन्द्रियाणि च' इत्यमरः। उप्तम् = 'डुवप् वीजसन्ताने' इति धातोः क्तप्रत्ययः सम्प्रसारणं च। अतः = इदं शब्दात् पञ्चम्यर्थे तसिः। चराचरं = चरन्तीति चराः, न चराः अचराः, चराश्च अचराश्च चराचरन्तत् चराचरं, समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः। प्रभवः = प्रभवति अस्मात् इति प्रभवः, 'ऋदोरप्' इति अप्प्रत्ययः। अत्राऽर्थे मनुः—

'हिरण्यगर्भो भगवान् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः।
अप एव ससर्जादौ तासु वीजमवासृजत्'॥ (१—८)
'तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांऽशुसमप्रभम्।
तस्मादण्डात् समुत्पन्नं जगत् स्थावरजङ्गमम्'॥ (१—९) इति।

भावार्थः—हे ब्रह्मन् ! त्वया पूर्वं वलं निर्माय, तदन्तर्भागे निषिक्तस्य वीर्यस्य विभूतिरेव चराचरात्मकमिदं विश्वमिति मन्वादयो वदन्तीति भावः।

भाषा—हे ब्रह्मन् ! अपने सर्वप्रथम जल की सृष्टि कर उसमें अव्यर्थं बीज का वपन किया था, उसीसे चराचर विश्व उत्पन्न हुआ, अतः आप विश्व के कारण गाये जाते हैं।

न केवलं सृष्टिरेव त्वदुपक्रमा, अपि तु स्थितिसंहारावपीत्याह—

तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुदीरयन्।
प्रलयस्थितिसर्गाणामेकः कारणतां गतः॥ ६॥

इस सृष्टि के पहले बढ़ाकर शक्ति को निज सम्पदा।
तू सृष्टि करता पालता संहारता भी है सदा॥

अन्वयः—एकः त्वं तिसृभिः अवस्थाभिः महिमानम् उदीरयन् प्रलयस्थितिसर्गाणां कारणतां गतः।

व्याख्या—एकः = एकाकी, सृष्टेः प्राक्केवल इत्यर्थः, त्वं = भवान्, तिसृभिः = त्रिसंख्याकाभिः, त्रैगुण्यमयीभिरित्यर्थः, शिवविष्णुब्रह्मस्वरूपाभिरिति यावत्, अवस्थाभिः = दशाभिः, महिमानं = महत्त्वम्, निजशक्तिमित्यर्थः, उदीरयन्=जृम्भयन्, प्रलयस्थितिसर्गाणां=संहारपालनसृष्टीनां, कारणताम् = उपादानादिहेतुतां, गतः = प्राप्तः (असीति शेषोऽर्थः)। इदं 'पश्चाद् भेदमुपेयुषे' इत्यस्य विवरणमतो न गताऽर्थत्वदोषः।

व्युत्पत्तिः—एकः = 'एकाकी त्वेक एककः' इत्यमरः। महिमानं = महतः भावः महिमा, तं महिमानं। महच्छब्दात् 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इति इमनिच्प्रत्ययः। उदीरयन् = उदीरयतीति उदीरयन्, प्रलयस्थितिसर्गाणां = प्रकृष्टो लयः प्रलयः, 'कुगतिप्रादयः' इति समासः। 'संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि' इत्यमरः। प्रलयश्च स्थितिश्च सर्गश्च प्रलयस्थितिसर्गाः, तेषां प्रलयस्थितिसर्गाणां = 'सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाऽध्यायसृष्टिषु' इत्यमरः। कारणतां = कारणस्य भावः कारणता, तां कारणतां 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति तल्प्रत्ययः, तदन्तस्य 'तलन्तं स्त्रियाम्' इति लिङ्गाऽनुशासनेन स्त्रीत्वात् 'अजाद्यतष्टाप्' इति टाप्प्रत्ययः। 'हेतुर्ना कारणं वीजम्' इत्यमरः।

भावार्थः—हे परमेष्ठिन् ! एकाकी त्वं हरिहरहिरण्यगर्भस्वरूपैरवस्थाविशेषैर्माहात्म्यं प्रकाशयन् (निजमेव वैभवं मूर्तित्रयभेदेन प्रकटयन्निति यावत्) संहाररक्षणोत्पादनानामुपादानतां प्राप्तोऽसीति भावः।

भाषा—सृष्टि के पहले अकेले आप हरि, हर, हिरण्यगर्भ इन तीन अवस्था विशेष से अपनी शक्ति के प्रभाव को प्रकट करते हुए, संसार के संहार, पालन, सृष्टि की कारणता को प्राप्त होते हैं।

अथ मिथुनसृष्टिप्रकारमाह—

स्त्रीपुंसावात्मभागौ ते भिन्नमूर्तेः सिसृक्षया ।
प्रसूतिभाजः सर्गस्य तावेव पितरौ स्मृतौ ॥ ७ ॥

हैं भाग तन के स्त्री पुरुष फल सकल तेरी इष्टि के ।
वे ही बने माता पिता उत्पत्ति वाली सृष्टि के ॥

अन्वयः—स्त्रीपुंसौ सिसृक्षया भिन्नमूर्तेः ते आत्मभागौ स्तः । तौ एव प्रसूतिभाजः सर्गस्य पितरौ स्मृतौ ।

व्याख्या—स्त्रीपुंसौ=नारीपुरुषौ, सिसृक्षया=सृष्टीच्छया, भिन्नमूर्तेः=भिन्नकायस्य, द्विधाकृतवपुषः इत्यर्थः, ते=तव, आत्मभागौ=देहांऽशौ स्तः । तौ एव देहांऽशौ प्रसूतिभाजः=उत्पत्तिभाजः, सर्गस्य=सृष्टेः निजसृष्टेः इत्यर्थः, पितरौ=मातापितरौ, स्मृतौ=कथितौ, वृद्धैः इति शेषः ।

व्युत्पत्तिः—स्त्रीपुंसौ=स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ, 'अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाऽहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ५।४।७७' इति अच्प्रत्ययान्तो निपातः । 'स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः' इति, 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नराः' इति चाऽमरः । सिसृक्षया=स्रष्टुम् इच्छा सिसृक्षा, तया सिसृक्षया । भिन्नमूर्तेः=भिन्ना=मायावलम्बेन प्रकृतिपुरुषात्मना द्विधाकृता, मूर्तिः=शरीरं, यस्य सः भिन्नमूर्तिः तस्य, भिन्नमूर्तेः । ते='तेमयावेकवचनस्य' इति युष्मच्छब्दस्य ते आदेशः । आत्मभागौ=आत्मन भागौ आत्मभागौ, 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च' इत्यमरः । प्रसूतिभाजः=प्रसूतिं भजतीति प्रसूतिभाक्, तस्य प्रसूतिभाजः । 'भजो ण्विः ३।२।६२' इति ण्विप्रत्ययः । सर्गस्य=सृज्यते इति सर्गः तस्य सर्गस्य पितरौ=माता च पिता च पितरौ, 'पिता मात्रा' इति एकशेषः । 'मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ' इत्यमरः । अत्र मनुः—

'द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ।
अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत्प्रभुः ॥' (१—२२) इति ।

भगवतो विराड्रूपस्य शरीरभेदमेव मन्वादयो मिथुनसर्गप्रकरणे स्त्रीपुरुषात्मना व्यपदिशन्तीत्यर्थः ।

भावार्थः—हे पितामह ! स्रष्टुमिच्छया मायावलम्बेन प्रकृतिपुरुषात्मना द्विधाकृतशरीरस्य तव यौ स्त्रीपुंसरूपात्मांशौ, तावेवोत्पत्तिभाजो निजसृष्टेर्मातापितरौ स्मृताविति भावः ।

भाषा—सृष्टि की इच्छा से माया का अवलम्बनकर, प्रकृति-पुरुषरूप भिन्नमूर्ति धारण करनेवाले आप के शरीर के स्त्री और पुरुष, ये दो भाग हैं । वे ही उत्पन्न होनेवाली सृष्टि के माता-पिता कहे जाते हैं ।

अथ वेदान्ताभिमतसृष्टिप्रलयप्रसङ्गेन स्तुतिमाह—

स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिन्दिवस्य ते।
यौ तु स्वप्नाऽवबोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ ॥ ८ ॥

तेरी निशा अरु दिवस सोने जागने के जो बने।
वे प्राणियों के प्रलय अरु उत्पत्ति क्रम से हैं बने ॥

अन्वयः—स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिन्दिवस्य ते, यौ तु स्वप्नाऽवबोधौ, तौ (एव) भूतानां प्रलयोदयौ (भवतः)।

व्याख्या—स्वकालपरिमाणेन = निजसमयप्रमाणेन, 'चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते, इत्युक्तरूपेणेत्यर्थः, व्यस्तरात्रिन्दिवस्य = विभक्तनक्तन्दिवसस्य, ते = तव, यौ तु स्वप्नाऽवबोधौ = ये तु निद्राजागरणे, तौ = स्वप्नाऽवबोधौ (एव), भूतानां प्राणिनां, प्रलयोदयौ = संहारसृष्टी भवतः।

व्युत्पत्तिः—स्वकालपरिमाणेन = स्वस्य कालः स्वकालः स च द्विपरार्धसंवत्सरपरिमितः, तस्य परिमाणम् = इयत्ता, स्वकालपरिमाणं, तेन स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिन्दिवस्य = रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम्, 'अचतुर०' इत्यादिना अच्प्रत्ययान्तो निपातः। व्यस्तं रात्रिन्दिवं यस्य सः व्यस्तरात्रिन्दिवः, तस्य व्यस्तरात्रिन्दिवस्य। स्वप्नाऽवबोधौ = स्वप्नश्च अवबोधश्च स्वप्नावबोधौ। प्रलयोदयौ = प्रलयश्च उदयश्च प्रलयोदयौ। यदाहुः—

'यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत्।
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥' (१—५२) इति।

एतच्च दैनन्दिनसृष्टिप्रलयाऽभिप्रायकं, महाप्रलयस्य ब्रह्मणो वर्षशताऽन्ते भावित्वात्।

भावार्थः—हे सुरज्येष्ठ! परार्धपरिमितेनात्मनः परमायुषा कल्पिताहोरात्रविभागस्य तव निद्रैव जगतो महाप्रलयः, तव प्रबोध एव जगतः सर्गो भवतीति भावः।

भाषा—स्वकीय कालपरिभाषा से परिकल्पित दिन और रात्रि के विभाग में आपका शयन ही जगत का महाप्रलय है और आपका प्रबोध ही जगत् की सृष्टि है।

ननूपादानादिना विना कथं स्वप्नप्रबोधमात्रेण जगतः प्रलयोद्भवावुत्पत्तिरत आह—

जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः।
जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः ॥ ९ ॥

तू विश्व योनि अयोनि है, तू विश्व पालक काल है।
तू विश्व आदि अनादि है, तेरा न कोई पाल है ॥

अन्वयः—हे भगवन्! त्वं जगद्योनिः, स्वयम् अयोनिः; जगदन्तः, स्वयं निरन्तकः; त्वं जगदादिः, अत एव अनादिः; त्वं जगदीशः, स्वयं निरीश्वरः (असि)।

व्याख्या—हे भगवन्! त्वं = भवान्, जगद्योनिः = लोककारणं, स्वयम् अयोनिः=

अकारणकः, अनादित्वादित्यर्थः, जगदन्तः = लोकसंहर्ता, स्वयं निरन्तकः = अन्तरहितः नित्यत्वादित्यर्थः, त्वं=भवान्, जगदादिः=लोकादिः, सृष्टेः प्रागपि सन्नित्यर्थः, अत एव अनादिः = आदिरहितः, त्वं = भवान्, जगदीशः = लोकेश्वरः, नियन्ता इत्यर्थः, स्वयं निरीश्वरः = ईश्वररहितः, अनियम्य इत्यर्थः, असीति शेषः।

व्युत्पत्तिः—जगद्योनिः = गच्छतीति जगत्, 'वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च' इति निपातः। 'अथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः। जगतः योनिः जगद्योनिः। अयोनिः = न विद्यते योनिः यस्य सः अयोनिः, जगदन्तः=अन्तयतीति अन्तः। पचाद्यच्। जगतः अन्तः जगदन्तः। निरन्तकः = निर्गतः अन्तः यस्मात् सः निरन्तकः, 'शेषाद्विभाषा' इति समासान्तः कप्। जगदादिः = जगताम् आदिः जगदादिः। अनादिः = अविद्यमानः आदिः यस्य सः अनादिः। जगदीशः = जगताम् ईशः जगदीशः। निरीश्वरः=ईष्टे असौ ईश्वरः, 'ईश् ऐश्वर्ये' इति धातोः स्थेशभासपिसकसो वरच्' इति वरच्प्रत्ययः। 'ईश्वरः पतिरीशिता' इत्यमरः। निर्गतः ईश्वरः यस्मात् सः निरीश्वरः। 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतिरेवाऽत्र प्रमाणम्। अत्र अयोनिरित्यादौ नञ्तत्पुरुषसमासाश्रयणे विरोधः, बहुव्रीहिसमासेन तु तत्परिहार इति विरोधाभासाऽलङ्कारः। तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

'जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः।
क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद्द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः।
विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः॥' इति॥

भावार्थः—हे लोकेश! त्वं स्थावरजङ्गमात्मकस्य प्रपञ्चस्योत्पादनकारणमसि, त्वं पुनः कारणान्तररहितोऽसि, त्वं जगतः संहारकोऽसि, पुनस्त्वं-संहर्तृरहितोऽसि जगद्योनित्वाज्जगदुत्पत्तेः पूर्वं विद्यमानोऽसि, त्वं पुनरादिरहितोऽसि, जगतामीशोऽसि, त्वं पुनरीशान्तररहितोऽसीति भावः।

भाषा—हे भगवन्! आप स्थावर-जङ्गमात्मक सकल जगत् प्रपञ्च के उत्पादनके कारण होते हुए भी स्वयं कारणान्तर से रहित हैं ऐसे ही जगत् का नाश करने वाले होकर भी स्वयं नाशरहित हैं। एवं आप जगत् के आदि में विद्यमान हैं, किन्तु स्वयं अनादि हैं। तथा आप जगत् के ईश्वर हैं, परन्तु आपका ईश्वर कोई नहीं है।

ननूत्पादकान्तरराहित्ये दृश्यमानस्य चतुर्मुखस्य कथमुत्पत्तिरित्याह—

आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मना।
आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे॥ १०॥

तू जानता निज को तथा निज सृष्टि है करता स्वयम्।
तू शक्तिशाली है अतः निज को हरण करता स्वयम्॥

अन्वयः—हे भगवन् ! त्वम् आत्मानम् आत्मना एव वेत्सि, आत्मानम् आत्मना एव सृजसि। कृतिना आत्मना आत्मनि एव प्रलीयसे।

व्याख्या—हे भगवन् ! त्वम् , आत्मानम् = निजम्, ब्रह्मरूपेण उत्पिपादयिषितं स्वस्वरूपमित्यर्थः। आत्मना = स्वयमेव, वेत्सि = जानासि, सर्वाऽपि क्रिया कर्तव्यार्थज्ञानपूर्विकाः। इति भावः, आत्मानं = निजम्, आत्मना स्वयम् एव, सृजसि = उत्पादयसि, अधिष्ठानमपि स्वयमेवेत्यर्थः। 'स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितम्' इति श्रुतेः। कृतिना = कृतकृत्येन, स्वावतारकार्याणां विधानान्निर्वृत्तेनेत्यर्थः। आत्मना = स्वदेहेन, आत्मनि एव प्रलीयसे = प्रलीनो भवसि।

व्युत्पत्तिः—वेत्सि = 'विद् ज्ञाने' इति धातोः लट्। कृतिनः = कृत्तम् अस्याऽस्तीति कृती, तेन कृतिना, इनिप्रत्ययः। प्रलीयसे = प्रोपसर्गपूर्वकात् 'लीङ् श्लेषणे' इति दैवादिकात् धातोः कर्तरि लट्। आत्मना = 'प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति तृतीया। अत्र मनुः—

'एवं स सर्वं सृष्ट्वेदं मां चाचिंत्यपराक्रमः।
आत्मन्यन्तर्दधे भूयः कालं कालेन पीडयन् ॥' इति।

अत्र स्वाधीनात्मसर्गस्थितिप्रलयस्याऽस्य ब्रह्मणः पराधीनसर्गादेः प्रपञ्चाद्व्यतिरेकोक्तिः।

भावार्थः—हे चतुरानन ! त्वमादावात्मदेहस्वरूपं तत्सर्गोपायं च स्वयमेव जानासि, ततः परं तं सृजसि, सर्गान्तरं पुनः परार्धद्वयवत्सरपर्यन्तं रचिते स्वदेहे स्वावतारकार्येषु च निवृत्तेषु कृतकृत्यः सन् स्वदेहं स्वात्मन्येव लीनं करोषीति भावः।

भाषा—हे प्रभो ! आप आदि में स्वकीय देहस्वरूप को तथा उसके सृष्टि के वत्सर पर्यन्त स्वदेह को रचितकर, स्वकीय अवतारकार्य पूर्ण होने पर कृतकृत्य होकर स्वदेह को स्वात्मा में लीन कर लेते हैं।

ब्रह्मणोऽणिमादिसिद्धिषु स्वाधीनत्वमाह—

द्रवः सङ्घातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो लघुर्गुरुः।
व्यक्तो व्यक्तेतरश्चाऽसि प्राकाम्यं ते विभूतिषु ॥ ११ ॥

द्रव, कठिन, इन्द्रिय-ग्राह्य और, अग्राह्य लघु गुरु युक्त हैं।
अणिमादिमय है कार्य कारण, और उनसे मुक्त हैं॥

अन्वयः—हे भगवन् ! त्वम् द्रवः, संघातकठिनः, स्थूलः, सूक्ष्मः, लघुः, गुरुः, व्यक्तः, व्यक्तेतरश्च असि। विभूतिषु ते प्राकाम्यम् (अस्तीति शेषः)॥

व्याख्या—हे भगवन् ! हे ब्रह्मन् ! त्वम्, द्रवः = रसात्मकः, सरित्समुद्रादिवदित्यर्थः, संघातकठिनः = निबिडसंयोगकठोरः, महीधरादिवदित्यर्थः, स्थूलः = इन्द्रियग्राह्यः घटादिवदित्यर्थः, सूक्ष्मः = अतीन्द्रियः, इन्द्रियाग्राह्यः, परमाण्वादिव-

दित्यर्थः, लघुः = उत्पतनयोग्यः, तूलादिवदित्यर्थः, गुरुः = अचलनीयः, हेमाद्रिवदित्यर्थः, व्यक्तः = कार्यरूपः 'व्यक्तेतरश्च = व्यक्तभिन्नश्च, कारणरूपश्चेत्यर्थः, असि। एवं विभूतिषु = ऐश्वर्येषु, अणिमादिष्वित्यर्थः, ते = तव, प्राकाम्यं = यथाकामत्वम्, अस्तीति शेषः।

व्युत्पत्तिः—सङ्घातकठिनः = संघातेन कठिनः संघातकठिनः। विभूतिषु = 'विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा' इत्यमरः। प्राकाम्यं प्रकामस्य भावः प्राकाम्यं, ष्यञ्प्रत्ययः। अणिमादयोऽष्टौ च वक्ष्यमाणश्लोकोक्तदिशा ज्ञेयाः—

'अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा।
ईशिता वशिता चैव तथा कामवसायिता'॥ इति।

भावार्थः—हे हिरण्यगर्भ! त्वं सरित्समुद्रादिवद्रसात्मकोऽसि, पर्वतादिवत् कठिनोऽसि, घटादिन्द्रियग्रहणयोग्योऽसि, परमाण्वादिवदतीन्द्रियोऽसि, तूलादिवदुत्पतनयोग्योऽसि, हेमाद्रिवदचलोऽसि, कार्यरूपोऽसि, कारणरूपश्चासि, इत्थमणिमादिसिद्धिषु तव यथाकामत्वमस्तीति भावः।

भाषा—हे ब्रह्मन्! आप सरित्-समुद्रादि के समान द्रवरूप रसात्मक हैं, पर्वतादि के सदृश कठिन हैं, घटादि पदार्थवत् इन्द्रिय से ग्रहण योग्य हैं, परमाण्वादि की तरह अतीन्द्रिय भी हैं, रूई की नाईं आकाश में उड़ने के योग्य हैं, पर्वत के तुल्य अचल भी हैं, एवं आप कार्यरूप हैं और कारणरूप भी हैं, इस तरह अणिमादि अष्टसिद्धियों में आपका यथेष्ट प्राकाम्य है अर्थात् आप जो चाहें सो हो सकता है।

अपौरुषेयाणां वेदानां ब्रह्मण उद्भूतत्वमाह—

उद्घातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम्।
कर्म यज्ञः फलं स्वर्गस्तासां त्वं प्रभवो गिराम्॥ १२॥
आरम्भ होता तीन स्वर से तू वही ओंकार है।
फल कर्म जिनका स्वर्ग मख है तू उन्हीं का सार है॥

अन्वयः—हे भगवन्! यासां गिराम् उद्घातः प्रणवः, यासां त्रिभिः न्यायैः उदीरणं, यासां, गिरां प्रभवः असि।

व्याख्या—हे भगवन्! यासां, गिरां = वाचाम्, उद्घातः = उपक्रमः, प्रणवः = ओङ्कारः, यासां = गिरां, त्रिभिः = त्रिसङ्ख्यकैः, न्यायैः = स्वरैः, उदात्ताऽनुदात्तस्वरितैरित्यर्थः, उदीरणम् = उच्चारणं, यासां = गिरां, कर्म = क्रियाप्रतिपाद्यमित्यर्थः, यज्ञः = क्रतुः, ज्योतिष्टोमादिरित्यर्थः, फलं = प्रसवः, स्वर्गः = त्रिदिवः, त्वं, तासां = तादृशां, गिरां, प्रभवः = कारणं, प्रणेता स्मर्ता वा मतभेदेन, असीति शेषः॥

व्युत्पत्तिः—उद्घातः = 'प्रक्रमः स्यादुपक्रमः। स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः' इत्यमरः। प्रणवः 'ओङ्कारप्रणवौ समौ' इत्यमरः। 'उद्घातः प्रणवः' इति कथनेन उपसंहारस्याऽपि उपलक्षणसूचना भवति।

'ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वतः। दहत्येनः कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशेषतः॥'
इतिनिरुक्तपरिशिष्टयोर्यास्कः। न्यायैः=नीयन्ते एभिः अर्थविशेषाः इति न्यायाः=स्वराः, तैः। उक्तं च—'स्वरविशेषादर्थप्रतिपत्तिः' 'यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्' इति। कर्म=क्रियते यत् तत् कर्म, 'डुकृञ् करणे' इति धातोः औणादिको मन्प्रत्ययः 'कर्म क्रिया' इत्यमरः। यज्ञः=इज्यते अनेन अत्र वा यज्ञः, यज देवपूजादौ' (भ्वा० उ० अ०) इति धातोः 'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ३।३।९०' इति सूत्रेण नङ् प्रत्ययः। 'यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः' इत्यमरः। प्रभवः=प्रभवति अस्मात् इति प्रभवः कारणम्, 'ऋदोरप्' इति अप्प्रत्ययः।

अत्रारम्भाऽध्ययनाऽर्थज्ञानवेलायां वेदवाचां सामान्यवाग्भिर्विशेषप्रतिपादनात् व्यतिरेकालङ्कारः।

भावार्थः—हे हंसवाहन! या वाक् ओङ्कारेणारब्धा भवति, यामुदात्तानुदात्तस्वरितैः स्वरैरुच्चारयन्ति, यया ज्योतिष्टोमादियागः क्रियते, यस्याश्च फलत्वेन प्रतिपाद्यः स्वर्गो भवति, तासां वेदवचसां त्वमुद्भवस्थानमसीति भावः।

भाषा—जो वाणी ओंकाररूप प्रणव से आरम्भ की जाती है, जिसका उदात्त, अनुदात्त, स्वरित इन तीन स्वरों से उच्चारण होता है, जिससे ज्योतिष्टोमादि याग किये जाते हैं, और जिसका फल स्वर्गप्राप्ति होता है; उस देववाणी के आप उद्भव स्थान हैं।

साङ्ख्यसिद्धान्तसिद्धौ प्रकृतिपुरुषावपि त्वमेवेत्याह—

त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम्।
तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः॥ १३॥

पुरुषार्थ हित रत प्रकृति तुझको तत्त्ववेत्ता कह रहे।
फिर प्रकृतिद्रष्टा भी तुझी को ब्रह्मवेत्ता कह रहे॥

अन्वयः—हे! भगवन् त्वां पुरुषार्थप्रवर्तिनीं प्रकृतिम् आमनन्ति। त्वाम् एव तद्दर्शिनम् उदासीनं पुरुषं विदुः॥

व्याख्या—हे भगवन्! त्वां=भवन्तम्, पुरुषार्थप्रवर्तिनीम्=भोगापवर्गप्रवर्तिनीं, प्रकृतिं=मूलकारणम्, आमनन्ति=कथयन्ति। त्वाम् एव=भवन्तम् एव, तद्दर्शिनं=प्रकृतिदर्शकम्, उदासीनं=कूटस्थम्, पुरुषं=पुमांसम्, विदुः=वदन्ति। कपिलादय इत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—पुरुषाऽर्थप्रवर्तिनीं=पुरुषस्य अर्थः=भोगाऽपवर्गरूपः, पुरुषार्थः। तस्मै प्रवर्तते इति पुरुषाऽर्थप्रवर्तिनी, तां पुरुषार्थप्रवर्तिनीम्। कर्तरि ल्युट् प्रत्ययः। प्रकृतिं='प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम्' इत्यमरः। 'सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः' इति साङ्ख्यदर्शनम्। आमनन्ति=आङुपसर्गपूर्वकात् म्ना अभ्यासे' इति धातोर्लट्। 'पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिसदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छप-

श्यच्छ्र्यौशीयसीदाः' इति म्नास्थाने मनादेशः ! साङ्ख्यस्मृतय इति शेषः। सत्त्व-रजस्तमसां साम्यावस्था प्रधानमिति साङ्ख्यानां व्यवहारः। तामेव मूलप्रकृति-रिति च ते व्यवहरन्ति। तदुद्भूतो महदादिप्रपञ्च इति तेषां मतम्। 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति श्वेताश्वेतरोपनिषच्छ्रुतिमाश्रित्य प्रकृ-तिपुरुषौ शक्तिशक्तिमन्तौ मत्वा अभेदव्यवहारः। तद्दर्शिनं = तां प्रकृतिं, साक्षित्वेन पश्यतीति तद्दर्शी तं तद्दर्शिनम्। णिनिप्रत्ययः। विदुः='विद ज्ञाने'इति धातोः 'विदो लटो वा'इति झेर्जुसादेशः। 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्'इति श्रुतिरत्र प्रमाणम्।

भावार्थः—हे कमलोद्भव ! साङ्ख्यस्मृतयः त्वां पुरुषस्य भोगापवर्गरूपार्थप्रवर्तिकां मूलप्रकृतिं व्यपदिशन्ति, प्रकृतिद्रष्टारं कूटस्थं पुरुषमपि त्वामेव विदन्तीति भावः।

भाषा—हे कमलासन ! सांख्यस्मृति आपको पुरुषार्थ के लिए करने वाली मूल प्रकृति कहती है, और आप ही को उस प्रकृति का साक्षात्कार करने वाला उदासीन पुरुष भी मानती है।

पूर्वोक्तप्रकारसिद्धं ब्रह्मणः सर्वोत्कर्षत्वमाह—

त्वं पितॄणामपि पिता देवानामपि देवता।
परतोऽपि परश्चाऽसि विधाता वेधसामपि ॥ १४ ॥

तू पितृयों का भी पिता है देव देव हरे हरे।
दक्षादि का भी सृष्टि कर्त्ता और पर से भी परे ॥

अन्वयः—हे भगवन् ! त्वं पितॄणाम् अपि पिता, देवानाम् अपि देवता, परतः अपि परश्च असि, वेधसाम् अपि विधाता असि।

व्याख्या—हे भगवन् ! त्वं, पितॄणाम् अपि = अग्निष्वात्तादीनाम् अपि, पिता = जनकः अतस्तेषामपि तर्पणीय इत्यर्थः। देवानाम् अपि=सुराणाम् अपि, देवता = दैवतम्। परतः अपि = उत्कृष्टेभ्यः अपि, परश्च=उत्कृष्टश्च, असि = सर्वोत्तरोऽसीत्य-र्थः। वेधसाम् अपि–सृष्टिकर्तॄणां दक्षादीनां प्रजापतीनामपि, विधाता=स्रष्टा, असि।

व्युत्पत्तिः—पिता = 'तातस्तु जनकः पिता' इत्यमरः। देवानां = दीव्यन्तीति देवाः, तेषां देवानां, देवता = देव एव देवता, 'देवात्तल्' इति तल्प्रत्ययः, 'तलन्तं स्त्रियाम्' इति लिङ्गानुशासनात् 'अजाद्यतष्टाप्' इतिष्टाप्प्रत्ययः। 'वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम्' इत्यमरः। देवानामपि यजनीय इत्यर्थः। परतः=पञ्चम्यर्थे तसिप्रत्ययः।

'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महांस्ततः ॥
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥'

इति सर्वोत्तरत्वकथनात्। वेधसाम् = अत्र योगेन सृष्टिकर्तॄणामित्यर्थः। विदध-तीति वेधसः, तेषां वेधसाम्।

भावार्थः—हे प्रजापते ! त्वमग्निष्वात्तादिपितॄणामपि माननीयोऽसि, इन्द्रादिदेवानामप्यधीश्वरोऽसि, प्रपञ्चोत्तीर्णात् मायाशबलात् परात् पुरुषादपि परः पुरुषोऽसि, जगत्सृष्टिकर्तॄणां मरीच्यादीनामपि स्रष्टासीति भावः।

भाषा—हे प्रजापते ! आप अग्निष्वात्तादि पितरों के भी पिता हैं, इन्द्रादि देवों के भी देव हैं, माया-शबल परपुरुष से भी परे हैं और जगत् की सृष्टि करने वाले मरीच्यादि प्रजापतियों के भी सृष्टिकर्ता हैं।

अथास्य सर्वात्मकत्वप्रतिपादनेन स्तुतिगोचरत्वं निराकुर्वन् स्तुतिमुपसंहरति—

त्वमेव हव्यं होता च भोज्यं भोक्ता च शाश्वतः।
वेद्यं च वेदिताचाऽसि ध्याता ध्येयं च यत्परम् ॥ १५ ॥

तू हव्य होता भोज्य भोक्ता तू सनातन है प्रभो।
तू वेद्य ज्ञाता ध्येय ध्याता तू पुरातन है प्रभो ॥

अन्वयः—शाश्वतः त्वम् एव हव्यं, होता च असि, भोज्यं भोक्ता च असि, वेद्यं वेदिता च असि, ध्याता यच्च परं ध्येयं तच्च असि।

व्याख्या—शाश्वतः = सनातनः, त्वम् एव, हव्यं = होतव्यं, पशुपुरोडाशादिरूपं होमसाधनमित्यर्थः, होता च = हवनकर्ता यजमानश्च, असि। भोज्यं = भक्ष्यम्, अन्नमित्यर्थः, भोक्ता च = भक्षणकर्ता च, अन्नादश्चेत्यर्थः, असि। वेद्यं=ज्ञेयं, वेदिता च = ज्ञाता च, असि। ध्याता = ध्यानकर्ता, स्मर्ता इत्यर्थः यच्च, परम्=उत्कृष्टं वस्तु इति शेषः, ध्येयं = ध्यानयोग्यम्, तच्च असि।

व्युत्पत्तिः—शाश्वतः = शश्वत् भवः, सिद्ध इत्यर्थः, 'शेष' इति अण् प्रत्ययः। यद्यपि 'कालाट्ठञ्' इति सूत्रेण ठञपवादः। अत एव सूत्रकारस्याऽपि प्रयोगः-'येषां च विरोधः शाश्वतिकः' इति। तथाऽपि प्रयोगवशात्साधुः इति वामन इति। 'शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः' इत्यमरः। हव्यं = हूयते यत्, तत् हव्यम्। होता=जुहोतीति होता। 'हु दानादनयोः' इति धातोः 'ण्वुल्तृचौ' इति तृच्प्रत्ययः। भोज्यं=भोक्तुं योग्यं भोज्यं, 'भोज्यं भक्ष्ये' इति निपातनात् कुत्वाऽभावः। भोक्ता = भुनक्तीति भोक्ता। वेद्यं = वेदितुं योग्यम् वेद्यं, साक्षात्कार्यमित्यर्थः, वेदिता=वेत्तीति वेदिता, साक्षात्कर्तेत्यर्थः। ध्याता = ध्यायतीति ध्याता, 'ध्यै चिन्तायाम्' इति धातोः तृच्प्रत्ययः। ध्यानं नाम साक्षात्कारसाधनभूतप्रत्ययविशेषप्रवाहः।

भावार्थः—हे विधातः ! नित्यस्त्वमेव पशुपुरोडाशादिहोमसाधनद्रव्यं यजमानश्चासि, त्वमेव यागादिफलभूतस्वर्गादिरूपस्तद्भोक्ता चासि, त्वमेव प्रपञ्चः प्रपञ्चसाक्षी चासि, त्वमेवोपासक उपास्यश्चासीति भावः।

भाषा—हे भगवन्, आप ही पशु, पुरोडाशादि होमसाधन द्रव्य हैं, और यजमान भी आप ही हैं, आप ही यज्ञयागादि प्रधान फलभूत स्वर्गरूप हैं और स्वर्ग

के भोक्ता भी आप ही हैं, आप ही प्रपञ्च हैं, और प्रपञ्च के साक्षी भी आप ही हैं, तथा आप ही उपासक हैं, और उपास्य भी आप ही हैं।

अथ ब्रह्मणः प्रतिवचनमाह—

इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा यथार्था हृदयङ्गमाः।
प्रसादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवौकसः॥ १६॥

यों प्रार्थना सुनकर सुरों की विधि कृपा करने लगे।
अतिमुग्ध होकर देवगण से, इस तरह कहने लगे॥

अन्वयः—वेधाः इति तेभ्यः यथार्थाः हृदयङ्गमाः स्तुतीः श्रुत्वा प्रसादाभिमुखः सन् दिवौकसः प्रत्युवाच।

व्याख्या—वेधाः = ब्रह्मा, इति = एताः, तेभ्यः = देवेभ्यः, यथार्थाः=सत्याः, अत एव हृदयङ्गमाः = मनोहराः, स्तुतीः = स्तोत्राणि, श्रुत्वा = आकर्ण्य, प्रसादाऽभिमुखः= अनुग्रहतत्परः सन्, दिवौकसः = देवान्, प्रत्युवाच = प्रत्यब्रवीत्।

व्युत्पत्तिः—वेधाः = विदधातीति वेधाः, स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृड्-विधिः' इत्यमरः। तेभ्यः = 'आख्यातोपयोगे' इति सूत्रेण अपादानत्वात्। 'अपादाने पञ्चमी' इति पञ्चमी। हृदयङ्गमाः = हृदयं गच्छन्तीति हृदयङ्गमाः, 'गमेः सुपि वाच्यः' इति खच्प्रत्ययः। 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुमागमः। 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः। स्तुतीः='स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः' इत्यमरः। प्रसादाभिमुखः = प्रसादे अभिमुखः प्रसादाभिमुखः। दिवौकसः = 'सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः' इत्यमरः।

भावार्थः—स्वयम्भूः देवेभ्यः इत्थम्भूताः सत्याः मनोहराः स्तुतीराकर्ण्यानुग्रह-परः सन् देवान् प्रतिजगादेति भावः।

भाषा—इस प्रकार देवताओं के द्वारा की हुई सत्य और मनोहर स्तुति को सुनकर अत्यन्त दयालु श्रीब्रह्मदेवजी इन्द्रादि देवताओं के प्रति बोले।

अथ ब्रह्मणः प्रतिवचने वैशिष्ट्यमाह—

पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता।
प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी॥ १७॥

गुण द्रव्य जाति विमल क्रिया मय चार शब्द प्रवृत्तियाँ।
अन्वर्थ हो निकलीं चतुर्मुख से, कलामय वृत्तियाँ॥

अन्वयः—चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः पुराणस्य कवेः तस्य चतुर्मुखसमीरिता सती चरितार्था आसीत्।

व्याख्या—चतुष्टयी = चतुर्विधा, शब्दानां=पदानां, प्रवृत्तिः = वाग्वृत्तिः, पुराण-स्य = पुरातनस्य, कवेः = कवयितुः, तस्य = ब्रह्मणः, चतुर्मुखसमीरिता=चतुराननो-च्चरिता सती, चरितार्था = अन्वर्था, आसीत् = अभवत्।

व्युत्पत्तिः—चतुष्टयी = अवयवचतुष्टययुक्ता 'गौः शुक्लश्चलो डित्थ इति चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः' इति महाभाष्यकारेणोपपादितम्। चत्वारः अवयवाः यस्याः सा इति चतुष्टयी, 'सङ्ख्याया अवयवे तयप्' इति तयप्प्रत्ययः, 'टिड्ढाणञ्द्वयसज्०' इत्यादिना ङीप्प्रत्ययः, 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इति षत्वम्। शब्दानां = 'शास्त्रे शब्दस्तु वाचकः' इत्यमरः। पुराणस्य = पुरा भवः पुराणः, पुराशब्दात् 'सायञ्चिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ४।३।२३' इति ट्युयुलौ, 'पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ४।३।१०५' इति निर्देशात् 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इति तुडभाव ऊहनीयः। 'पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरन्तनाः' इत्यमरः। कवेः = 'धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः सङ्ख्यावान् पण्डितः कविः' इत्यमरः। चतुर्मुखसमीरिता = चतुर्भिः मुखैः सम्यक् = सकलसंस्कारसमग्रम्, ईरिता = उच्चारिता चतुर्मुखसमीरिता, 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति उत्तरपदसमासः, अन्यथा समाहारे सति चतुर्मुखीति स्यात् 'द्विगोः' इत्यनेन ङीप्प्रत्ययस्य दुर्वारत्वात्। 'वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम्' इत्यमरः। चरितार्था=चरितः अर्थः यस्याः सा चरितार्था, चतुर्मुखोच्चारणात् चातुर्विध्यं सफलमासीदित्यर्थः। शब्दप्रवृत्तिविषये उक्तं च—

'वैखरी शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा।
द्योतितार्था च पश्यन्ती सूक्ष्मा वागनपायिनी'॥ इति।

अत्र वक्तुः कृतार्थत्वं वाक्प्रवृत्तावुपचर्यते, वाक्प्रवृत्तेरचेतनायाः कृतार्थत्वाऽनुपपत्तेः।

भावार्थः—द्रव्यगुणक्रियाजातिभेदेन परापश्यन्तीमध्यमावैखरीति चतुर्विधा शब्दानां प्रवृत्तिः पुरातनकवेः ब्रह्मणश्चतुर्भिर्मुखैरुदीरिता सती अन्वर्थाऽऽसीदिति भावः।

भाषा—प्राचीन कवि ब्रह्मदेवजी के चारों मुखों से निकलेवाली द्रव्य, गुण, क्रिया और जाति के भेद से परा, पश्यन्ती, मध्यमा और वैखरी नामक शब्दों की चार प्रकार की प्रवृत्तियाँ चरितार्थ हो गयीं।

अथैकादशभिः श्लोकैः ब्रह्मणः प्रतिवचनप्रकारं प्रस्तौति। तत्रादौ स्वागतमाह—

स्वागतं स्वानधीकारान्प्रभावैरवलम्ब्य वः।
युगपद्युगबाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः॥ १८॥

हे दीर्घबाहु! अमितपराक्रम! देव! स्वागत है तुम्हें।
सामर्थ्य से अधिकार रख सुरदेव स्वागत है तुम्हें॥

अन्वयः—प्राज्यविक्रमाः! स्वान् अधीकारान् प्रभावैः अवलम्ब्य युगपत् प्राप्तेभ्यः युगबाहुभ्यः वः स्वागतम्।

व्याख्या—प्राज्यविक्रमाः = भूरिपराक्रमाः, हे देवाः! इति शेषः स्वान्=स्वकीयान्, अधीकारान् = नियोगान्, प्रभावैः = सामर्थ्यैः, अवलम्ब्य = आस्थाय, युगपत्= समकालं, प्राप्तेभ्यः = आगतेभ्यः युगबाहुभ्यः = दीर्घबाहुभ्यः वः = युष्मभ्यम्, स्वागतम् = शोभनम् आगमनम्।

व्युत्पत्तिः—प्राज्यविक्रमाः = प्राज्यः विक्रमः येषां ते प्राज्यविक्रमाः, तत्सम्बोधने हे प्राज्यविक्रमाः ! 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु' इति 'विक्रमस्त्वतिशक्तिता' इत्यप्यमरः । अनया सम्बुद्ध्या तेषां परिभवावकाशो ध्वन्यते । अधीकारान् = 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घः । युगपत् = 'युगपदेकपदा' इत्यमरः । युगवाहुभ्यः = युगौ इव बाहू येषां ते युगवाहवः तेभ्यः युगबाहुभ्यः, यानाद्यङ्गे युगः, पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु' इति, 'भुजबाहू प्रवेष्टो: दोः' इति चाऽमरः । आजानुबाहुत्वं भाग्यलक्षणम् । वः = युष्मच्छब्दस्य चतुर्थीबहुवचने 'बहुवचनस्य वस्नसौ' इति वसादेशः । 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इत्यत्र कर्मपदेन क्रियाग्रहणात् सम्प्रदानत्वम् । 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति चतुर्थी । स्वागतं=शोभनम् आगतं स्वागतं, 'कुगतिप्रादयः' इति गतिसमासः ।

अत्र आत्मीयानधिकारानवलम्ब्य पृथगवस्थितानां सम्भूयागमनवचनेनागमनं सहेतुकं, स च हेतुर्महानिति व्यज्यते ।

भावार्थः—हे प्रभूतपराक्रमा देवाः ! सामर्थ्यैरात्मीयानधिकारान् धृत्वा स्थितानां समकालमागतानामाजानुबाहूनां भवतामागमनकार्यं शोभनं भूयादिति भावः ।

भाषा—हे अत्यन्तपराक्रमशाली देवताओं ! अपने अपने अधिकारों को अपने अपने सामर्थ्यसे धारण करते हुये, एक साथ आये आप लोगों का आगमनकार्य शोभन (स्वागत) होवे ।

इत्थं सूचितस्यार्थस्य किञ्चिद्विवरणमाह—

किमिदं द्युतिमात्मीयां न बिभ्रति यथा पुरा ।
हिमक्लिष्टप्रकाशानि ज्योतींषीव मुखानि वः ॥ १९ ॥

हिम मन्द कान्ति नक्षत्र सम, क्यों मुख तुम्हारे हो गये ।
क्यों छवि नहीं है पूर्व सी, सब तेज क्यों तुम खो गये ॥

अन्वयः—हे वत्साः ! हिमक्लिष्टप्रकाशानि ज्योतींषि इव वः मुखानि पुरा यथा आत्मीयां द्युतिं न बिभ्रति, इदं किम् ?

व्याख्या—हे वत्सा=हे पुत्रकाः ! हिमक्लिष्टप्रकाशानि = नीहारमन्दप्रभाणि, ज्योतींषि इव=नक्षत्राणि इव, वः = युष्माकं मुखानि = आननानि, पुरा=पूर्वम् यथा=इव, आत्मीयां = स्वकीयां, द्युतिं = कान्तिं, न बिभ्रति = न धारयन्ति, इदं किम्=किं निबन्धनमित्यर्थः, कस्माद्धेतोः इति यावत् । किमिदमित्यनेन वाक्याऽर्थः परामृश्यते ।

व्युत्पत्तिः—हिमक्लिष्टप्रकाशानि = क्लिष्टः प्रकाशः येषां तानि क्लिष्टप्रकाशानि हिमेन क्लिष्टप्रकाशानि हिमक्लिष्टप्रकाशानि । 'प्रकाशो द्योत आतपः' इत्यमरः । ज्योतींषि='दीप्तिताराहुताशेषु ज्योतिः' इति शाश्वतः । मुखानि = 'आननं लपनं मुखम्'

इत्यमरः । आत्मीयाम्=आत्मनः इयम् आत्मीया, ताम् आत्मीयां 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्'इत्यात्मपदस्य वृद्धसंज्ञा, ततः 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्ययः, तदनु 'आयनेयी०' इत्यादिना तस्य ईयादेशः। द्युतिं = 'शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः' इत्यमरः। बिभ्रति = 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' इति धातोर्लटि रूपम्। अत्रोपमालङ्कारः।

भावार्थः—नीहारेण मन्दप्रभाणि नक्षत्राणीव युष्माकं वदनानि स्वाभाविकीं कान्तिं पूर्ववत् न दधतीदं दृश्यमानं सर्वं किंकारणमिति भावः।

भाषा—किन्तु ओस के गिरने से नक्षत्र जैसे मन्दकान्ति हो जाते हैं, ऐसे ही आप लोगों के मुख पहिले के ऐसी स्वाभाविक कान्ति को नहीं धारण करते हैं, इसका क्या कारण है?

सामान्यत उक्तमेव विशेषेण प्रपञ्चयति सप्तभिः श्लोकैः। तत्रादौ प्राधान्यान्महेन्द्रस्यावस्थामाह—

प्रशमादर्चिषामेतदनुद्गीर्णसुरायुधम्।
वृत्रस्य हन्तुः कुलिशं कुण्ठिताश्रीव लक्ष्यते ॥ २० ॥

है तेज बुझने से मनोहर नष्ट शोभा हो गई।
मालूम होता इन्द्र की, पवि-धार कुण्ठित हो गई ॥

अन्वयः—अर्चिषां प्रशमात् अनुद्गीर्णसुरायुधम् एतत् वृत्रस्य हन्तुः कुलिशं कुण्ठिताश्रि इव लक्ष्यते।

व्याख्या—अर्चिषां = तेजसां, प्रशमात् = निर्वाणात्, अनुद्गीर्णसुरायुधम् = अनुदितेन्द्रधनुः, अनुदितचित्रप्रभमित्यर्थः, एतत्, वृत्रस्य = अहेः, वृत्रासुरस्येत्यर्थः, हन्तुः = नाशकस्य, इन्द्रस्येत्यर्थः, कुलिशं = वज्रं, कुण्ठिताश्रि इव = हतशक्तिकोटि इव, लक्ष्यते = दृश्यते।

व्युत्पत्ति—अर्चिषां = वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्' इत्यमरः। अनुद्गीर्णसुरायुधम्=न उद्गीर्णम् अनुद्गीर्णम्, सुराणाम् आयुधं सुरायुधम्, 'इन्द्रायुधं शक्रधनुः' इत्यमरः। विशेषस्य सामान्येन निर्देशः, अनुद्गीर्णं सुरायुधं यस्मात्तद् अनुद्गीर्णसुरायुधम्। हन्तुः = हन्तीति हन्ता, तस्य हन्तुः। 'हन् हिंसागत्योः' इति धातोः तृच्प्रत्ययः। कुलिशं='ह्रादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः' इत्यमरः। कुण्ठिताश्रि = कुण्ठिताः = क्षीणधाराः, अश्रयः=कोट्यो यस्य तत् कुण्ठिताश्रि, 'स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः' इत्यमरः।

अत्रार्चिःप्रशमनेन कुण्ठिताश्रित्वमुत्प्रेक्ष्यत इत्युत्प्रेक्षालङ्कारः।

भावार्थः—किरणानां संक्षयात् अनुद्गतनानारत्नच्छायमेतत् दृश्यमानं देवेन्द्रस्य वज्रं कुण्ठितकोटीव दृश्यत इति भावः।

भाषा—किरणों के नष्ट हो जाने से पूर्ववत् रत्नों की कान्ति जिसकी नहीं झलकती है, ऐसा दिखायी पड़नेवाला इन्द्र का वज्र, हतश्री क्यों मालूम होता है?

अथ वरुणस्यावस्थामाह—

किं चाऽयमरिदुर्वारः पाणौ पाशः प्रचेतसः ।
मन्त्रेण हतवीर्यस्य फणिनो दैन्यमाश्रितः ॥ २१ ॥

है हो गया अरि-प्राणघातक, वरुण आयुध इस तरह ।
हतवीर्य होता मन्त्र से, विकराल पन्नग जिस तरह ॥

अन्वयः—किञ्च अयम् अरिदुर्वारः प्रचेतसः पाणौ पाशः मन्त्रेण हतवीर्यस्य फणिनः दैन्यम् आश्रितः ।

व्याख्या—किञ्च=अन्यच्च, अयं=दृश्यमानः, अरिदुर्वारः=वैरिदुष्प्रधर्षः प्रचेतसः = वरुणस्य, पाणौ=हस्ते, पाशः=रज्जुः, आयुधविशेष इत्यर्थः, यमवरुणौ पाशहस्ताविति प्रसिद्धिः । मन्त्रेण = मनुना, गारुडेन मन्त्रेणेत्यर्थः, हतवीर्यस्य = नष्टपराक्रमस्य, फणिनः = सर्पस्य, दैन्यं = दीनाताम् शोच्यत्वमित्यर्थः, आश्रितः प्राप्तः ।

व्युत्पत्तिः—अरिदुर्वारः=दुःखेन वारयितुं शक्या दुर्वारः, कृच्छ्रार्थे खल्, अरिभिः दुर्वारः, अरिदुर्वारः 'रिपौ वैरिसपत्नाऽरिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः' इत्यमरः । प्रचेतसः = प्रकृष्टं चेतः यस्य सः प्रचेताः तस्य प्रचेतसः, 'प्रचेता वरुणः पाशी यादसां पतिरप्पतिः इत्यमरः । मन्त्रेण = 'मन्त्रा मननात्' इति निरुक्ते यास्कः । हतवीर्यस्य=हतं= प्रतिहतं, वीर्यं = प्रभावो यस्य सः हतवीर्यः, तस्य हतवीर्यस्य, वीर्यं बले प्रभावे च' इत्यमरः । फणिनः = फणाः अस्ति यस्य सः फणी, तस्य फणिनः । 'स्फटायां तु फणा द्वयोः' इति 'कुण्डली गूढपाच्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी' इत्यमरः । दैन्यं=दीनस्य भावः कर्म वा दैन्यं, तत्, ष्यञ्प्रत्ययः, दौर्गत्यादेरनौजस्यं दैन्यं कार्ष्ण्यमृजादिकृत्' (४, १४०) इति दशरूपके । 'अत्र फणिनिष्ठदैन्यस्य पाशेऽसम्भवाद् दैन्यमिव दैन्यमिति कल्पनात् असम्भवद्वस्तुसम्बन्धो निदर्शनाऽलङ्कारः । तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

'सम्भवन्वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन्वापि कुत्रचित् ।
यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत्सा निदर्शना ॥ इति ।

भावार्थः—अपि चायं दृश्यमानो रिपुदुष्प्रधर्षो वरुणस्य हस्ते वर्तमानः, पाशः, गारुडेन प्रतिबद्धशक्तेः सर्पस्य दीनतां प्राप्तः इति भावः ।

भाषा—और श्रीवरुणदेव के हाथ में शत्रुओं का नाश करनेवाला यह पाश शस्त्र, गरुड से पराजित सर्प के समान दीन मालूम होता है ।

अथ कुबेरस्यावस्थामाह—

कुबेरस्य मनःशल्यं शंसतीव पराभवम् ।
अपविद्धगदो बाहुर्भग्नशाख इव द्रुमः ॥ २२ ॥

होकर कुबेर, रहित गदा से, इस तरह होता मलिन।
है वृक्ष, डाली टूटने से, जिस तरह होता मलिन॥

अन्वयः—अपविद्धगदः भग्नशाखः द्रुमः इव स्थितः कुबेरस्य बाहुः मनःशल्यं पराभवं शंसति इव।

व्याख्या—अपविद्धगदः = त्यक्तगदः, अत एव भग्नशाखः = छिन्नविटपः, द्रुमः इव=वृक्षः इव, स्थितः, कुबेरस्य = यक्षराजस्य, बाहुः = भुजा, मनःशल्यं=चित्तशल्यप्रायम्, पराभवं = पराजयं, शत्रुकृतमिति शेषः, शंसति इव = कथयति इव, लक्षणया अनुमापयतीत्यर्थः। बाहौ मुख्यकथनस्याऽसम्भवादिवशब्दः।

व्युत्पत्तिः—अपविद्धगदः = अपविद्धा गदा येन सः अपविद्धगदः। भग्नशाखः = भग्ना शाखा यस्य सः भग्नशाखः 'समे शाखालते' इत्यमरः। द्रुमः = द्रुः शाखा, अस्ति यस्य सः द्रुमः, 'द्युद्रुभ्यां मः' इति मप्रत्ययः, 'अनोकहः कुटः सालः पलाशी द्रुद्रुमागमाः' इत्यमरः। कुवेरस्य = कुत्सितं बेरम् अस्य सः कुबेरः, तस्य कुबेरस्य। शरीरस्य कुत्सितत्वं च तस्य कुष्ठित्वात् ज्ञेयम्। 'कुवेरस्त्र्यम्बकसखो यक्षराड् गुह्यकेश्वरः' इत्यमरः। मनःशल्यं = मनसः शल्यं मनःशल्यं, तत्। 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इति कोषः।

'अत्र पराभवं शंसतीवेत्युत्प्रेक्षा, द्रुम इवेत्युपमा, मनःशल्यमिति रूपकम्' तथा चोत्प्रेक्षोपमारूपकाणां संसृष्टिः।

भावार्थः—परित्यक्तगदायुधोऽत एव छिन्नशाखो वृक्ष इव वैश्रवणस्य हस्तो मनसः शल्यवदत्यन्तदुःसहं शत्रुपरिभवं कथयतीवेति भावः।

भाषा—शाखा के कट जाने से वृक्ष की तरह, गदाशस्त्र से रहित श्रीकुबेर का यह बाहु, मानसिक शल्य के समान, अत्यन्त दुस्सह शत्रुजन्य पराभव को मानो प्रकट करता है।

अथ यमस्यावस्थामाह—

यमोऽपि विलिखन्भूमिं दण्डेनास्तमितत्विषा।
कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्वाणालातलाघवम्॥ २३॥

यमराज दण्ड लिये हुए जो खोदता उससे मही।
उल्मुक जला, फिर बुझा गया हो, ज्ञात होता है यही॥

अन्वयः—अस्तमितत्विषा दण्डेन यमः अपि भूमिं विलिखन् अमोघे अपि अस्मिन् निर्वाणाऽलातलाघवं कुरुते।

व्याख्या—अस्तमितत्विषा = नष्टतेजसा, दण्डेन=लगुडेन, आयुधविशेषेणेत्यर्थः, यमः अपि = कृतान्तः अपि, भूमिं=भुवं, विलिखन् = घर्षयन्, अमोघे अपि=अनिष्फले अपि, सफलेऽपीत्यर्थः, अस्मिन् = दण्डे, निर्वाणालातलाघवं = शान्तोल्मुकाऽनादरं, कुरुते = करोति।

व्युत्पत्तिः—अस्तमितत्विषा='अस्तम्' इति मान्तमव्ययम्। अस्तम् इताः अस्तमिताः, 'द्वितीया श्रिताऽतीतपतितगताऽत्यस्तप्राप्तापन्नैः' इति समासः। अस्तमिताः त्विषः यस्य सः अस्तमितत्विट्, तेन अस्तमितत्विषा। 'स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः' इत्यमरः। दण्डेन='दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्यात्' इत्यमरः। यमः = यमयति = नियमयत्यसत इति यमः। भूमिं = 'भूर्भूमिरचलाऽनन्ता रसा विश्वम्भरा स्थिरा' इत्यमरः। विलिखन् = विलिखतीति विलिखन्, शतृप्रत्ययः। विषादवन्तो हि दण्डादिना भूमिविलेखनं कुर्वन्तीति विषादस्यानुभावोऽयम्। अमोघे = मोघो निष्फलो न भवतीत्यमोघः, तस्मिन् अमोघे। निर्वाणाऽलातलाघवं= निर्वाणं = शान्तं च तत् अलातम् = उल्मुकं निर्वाणालातम्। 'निर्वाणोऽवाते' इति निपातनात् निष्ठायां नत्वम्। 'अलातमुल्मुकं ज्ञेयम्' इति हलायुधः। लघोर्भावः लाघवम्। निर्वाणाऽलातस्य लाघवं निर्वाणालातलाघवं, तत्।

अत्राऽपि लाघवमिव लाघवमिति कल्पनान्निदर्शनालङ्कारः। तल्लक्षणं तु प्रागेवोक्तम्।

भावार्थः—निस्तेजस्केन दण्डायुधेनान्तकोऽपि पृथ्वीं विदारयन् पुरा सफलप्रहारेऽप्यस्मिन् दण्डे शान्तोल्मुकवल्लैध्यं करोतीति भावः।

भाषा—यमराज भी निस्तेज दण्ड से पृथ्वी को खोदते हुए अपने असह्य दण्ड की निष्फलता को प्रकट करते हैं।

अथ द्वादशादित्यानामवस्थामाह—

अमी च कथमादित्याः प्रतापक्षतिशीतलाः।
चित्रन्यस्ता इव गताः प्रकामालोकनीयताम्॥ २४॥

क्षय तेज होने से दिवाकर चित्र-लिखित समान हैं।
अवलोकने पर नयन को करते न पीड़ा-दान हैं॥

अन्वयः—प्रतापक्षतिशीतलाः अमी आदित्याश्च कथं चित्रन्यस्ताः इव प्रकामालोकनीयतां गताः।

व्याख्या—प्रतापक्षतिशीतलाः=तेजः क्षयशीलाः, अमी=एते, आदित्याश्च=द्वादशसूर्याश्च, कथं = केन हेतुना, चित्रन्यस्ता इव = आलेख्यलिखिता इव, प्रकामालोकनीयताम् = अत्यन्तदृश्यतां, गताः = प्राप्ताः।

व्युत्पत्तिः—प्रतापक्षतिशीतलाः=प्रकृष्टस्तापः, प्रतापः, 'कुगतिप्रादयः' इति गतिसमासः। 'प्रतापस्तापतेजसोः' इति विश्वः। प्रतापस्य क्षतिः प्रतापक्षतिः, तया (हेतुना) शीतलाः प्रतापक्षतिशीतलाः 'तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्ताऽन्यलिङ्गकाः' इत्यमरः। आदित्याः=अदितेरपत्यानि पुमांसः आदित्याः, आदितिशब्दात् 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ४।१।८५' इति ण्यः प्रत्ययः, ततः 'यस्येति च' इति इकारलोपः 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यादिवृद्धिश्च। सूरसूर्याऽर्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः' इत्यमरः। बहुवचनत्वात् द्वादशादित्या इत्यर्थः। चित्रन्यस्ताः = चित्रे

न्यस्ताः चित्रन्यस्ताः, 'आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्' इत्यमरः। प्रकामालोकनीयताम् = आलोकितुं योग्यः आलोकनीयः, आङुपसर्गपूर्वकात् 'लोकृ दर्शने' इति धातोरर्हार्थे 'तव्यत्तव्याऽनीयरः' इति अनीयर्प्रत्ययः। आलोकनीयस्य भावः आलोकनीयता, 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति तल्प्रत्ययः, 'तलन्तं स्त्रियाम्' इत्यनुशासनात्तदन्तस्य स्त्रीत्वम्। प्रकामं = यथेच्छं यथा स्यात्तथा, आलोकनीयता, प्रकामालोकनीयता, तां प्रकामालोकनीयतां, 'सुप्सुपा' इति समासः। अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः।

भावार्थः—तेजसां क्षयेण शीताः अमी पुरोवर्तिनो द्वादशादित्याः केन हेतुना चित्रलिखिता इवात्यन्तं दृश्यतां प्राप्ता इति भावः।

भाषा—तेज के नाश से ठण्डे पड़े हुए ये बारह आदित्य भी चित्रलिखित की तरह अत्यन्त दृश्य होकर आँखों को पूर्ववत् चकाचौंध क्यों नहीं करते हैं ?

अथाष्टानां वायूनामवस्थामाह—

पर्याकुलत्वान्मरुतां वेगभङ्गोऽनुमीयते।
अम्भसामोघसंरोधः प्रतीपगमनादिव ॥ २५ ॥

जल तरल के अवरोध से होती सलिल की जो दशा।
गति भङ्ग होने से वही होती पवन की दुर्दशा॥

अन्वयः—मरुतां पर्याकुलत्वात् वेगभङ्गः, अम्भसां प्रतीपगमनात् ओघसंरोधः इव अनुमीयते।

व्याख्या—मरुतां = वायूनाम्। अष्टानां, मतान्तरेण ४९ सप्तसप्तानामिति वा। पर्याकुलत्वात् = स्खलितगतित्वात् हेतोः, वेगभङ्गः = जवाऽवरोधः; अम्भसां = जलानां, प्रतीपगमनात् = विपरीतगमनात्, उत्तानाऽवरोहादित्यर्थः, ओघसंरोधः इव = प्रवाहप्रतिबन्धः इव, अनुमीयते = तर्क्यते।

व्युत्पत्तिः—मरुतां = 'समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः' इत्यमरः। ते चाष्टौ भवन्ति, तथा च स्मृतिः—

'गगनः स्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्तथा।
प्राणः प्राणेशजीवौ च मारुतोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥' इति।

पर्याकुलत्वात् = पर्याकुलानां भावः पर्याकुलत्वं, तस्मात् पर्याकुलत्वात् = अयथापूर्वसञ्चारात्। 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' इति हेतौ पञ्चमी। पर्याकुलशब्दात् 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति त्वप्रत्ययः, त्वान्तं क्लीबम्' इत्यनुशासनात् तदन्तस्य नपुंसकत्वम्। वेगभङ्गः = वेगस्य भङ्गः, वेगभङ्गः। अम्भसाम् = 'अम्भोर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराऽम्बुशम्बरम्' इत्यमरः प्रतीपगमनात् = प्रतीपं च तद् गमनं प्रतीपगमनं तस्मात् प्रतीपगमनात्। ओघसंरोधः = ओघस्य संरोधः ओघसंरोधः। अत्रोपमालङ्कारः।

भावार्थः—वायूनां स्खलितगतित्वाद्धेतोर्वेगनाशः जलानामुत्तानावरोधात् प्रवाहप्रतिबन्ध इव सुखानुमेयो भवतीति भावः।

भाषा—उच्च प्रदेश के अवरोध से जल के प्रवाह की रुकावट की तरह, गति स्खलित होने से, वायुदेव के वेग का नाश स्पष्टतया प्रतीत होता है।

अथैकादशानां रुद्राणामवस्थामाह—

आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः।
रुद्राणामपि मूर्धानः क्षतहुङ्कारशंसिनः॥ २६॥

अवनत पराजय से जटा में शशिकला मय मृदु बना।
हुङ्कार बल से हीन हूँ हर रुद्र देता सूचना॥

अन्वयः—आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः रुद्राणाम् अपि मूर्धानः क्षतहुङ्कारशंसिनः।

व्याख्या—आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः=स्रस्तजटाजूटाऽवलम्बमान चन्द्ररेखाः, रुद्राणाम् अपि = एकादशरुद्राणाम् अपि, मूर्धानः=मस्तकाः, क्षतहुङ्कारशंसिन =नष्टाऽहङ्कारसूचकाः, सन्तीति शेषः, हुङ्कारशस्त्रा हि रुद्रा इति पुराणप्रसिद्धिः।

व्युत्पत्तिः—आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः=जटानां मौलयःजटामौलयः, आवर्जिताश्च ते जटामौलयः, तेषु विलम्बन्ते इति आवर्जितजटामौलिविलम्बिन्यः, णिनिप्रत्ययः। शशः अस्याऽस्तीति शशी, 'द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः 'क्षपाकरः' इत्यमरः। शशिनः कोटयः शशिकोटयः। आवर्जितजटामौलिविलम्बिन्यः शशिकोटयः येषां ते, आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः। नम्रशिरस्त्वं विषादस्याऽनुभावः। रुद्राणाम् = व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः' इत्यमरः। मूर्धानः=उत्तमाङ्गानि, 'शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। क्षतहुङ्कारशंसिनः = क्षतश्चाऽसौ हुङ्कारः क्षतहुङ्कारः तं शंसन्तीति क्षतहुङ्कारशंसिनः।

अत्र शिरोनमने शिरोऽलङ्कारस्यापि नमनं स्वभावसिद्धमिति स्वभावोक्तिरलङ्कारः।

भावार्थः—पराभवदुःखावनम्रेषु जटाजूटेषु विलम्बिचन्द्रकलानि रुद्राणां शिरोहि भग्नहुङ्कारशंसीनि सन्तीति भावः

भाषा—पराजय के दुःख से अवनत जटाजूटों में लटकनेवाली चन्द्रकलाओं से युक्त एकादश रुद्रों के मस्तक भी स्वकीय हुङ्कारशक्ति का नाश होने की सूचना करते हैं।

इत्थं प्रतिपादिनां मुखवैवर्ण्यादीनां कारणमपि स्वयमेवाह—

लब्धप्रतिष्ठाः प्रथमं यूयं किं बलवत्तरैः।
अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः॥ २७॥

पहले प्रतिष्ठित शत्रु से थे अब हुए इतने मलिन।
अपवाद से उत्सर्ग शास्त्रों के सदृश क्या हो मलिन॥

अन्वयः—प्रथमं लब्धप्रतिष्ठाः यूयं बलवत्तरैः परैः, उत्सर्गाः अपवादैः इव किं कृतव्यावृत्तयः (भवथ)?।

व्याख्या—प्रथमं=पूर्वम्, लब्धप्रतिष्ठाः=प्राप्तस्थितयः, प्राप्ताऽवकाशाः इत्यन्यत्र, यूयं = देवाः, बलवत्तरैः=बलीयोभिः पौरुषाऽधिक्यादित्यर्थः, निरवकाशैरित्यन्यत्र, परैः=शत्रुभिः, उत्सर्गाः=सामान्यशास्त्राणि 'मा हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इत्येवमादीनीत्यर्थः, अपवादैः इव = विशेषशास्त्रैः इव 'अग्निषोमीयं पशुमालभेत' इत्येवमादिभिरित्यर्थः, किं, कृतव्यावृत्तयः = विहितप्रतिष्ठाभङ्गाः, कृतविषयसङ्कोचरूपबाधाः इत्यन्यत्र, भवथ = स्थ इति शेषः। अत्र काक्वा भवथैवेत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—लब्धप्रतिष्ठाः = लब्धा प्रतिष्ठा यैस्ते लब्धप्रतिष्ठाः, बलवत्तरैः=प्रशस्तं बलं येषां ते बलवन्तः, 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' इति मतुप्प्रत्ययः। अतिशयेन बलवन्तः बलवत्तराः, तैः बलवत्तरैः, 'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ' इति तरप् प्रत्ययः। अपवादशास्त्राणां बलवत्तरत्वं तु 'सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशो विधिर्बलीयान्' इति न्यायेन सिद्धम्। परैः = 'अभिघातिपराऽरातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः' इत्यमरः। उत्सर्गाः = 'सावकाशत्वमुत्सर्गत्वम्' इति वैयाकरणसिद्धान्तः। 'कर्मण्यण्' इत्यादयः। अपवादैः = अपोद्यन्ते इति अपवादाः, तैः अपवादैः, 'निरवकाशत्वमपवादत्वम्' इति च वैयाकरणसिद्धान्तः। 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यादिभिः। कृतव्यावृत्तयः = कृतः व्यावृत्तिर्येषां ते कृतव्यावृत्तयः।

'विषयसङ्कोच एव बाधः' इत्याचार्याः। निषेधशास्त्रस्य 'मा हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इत्यस्य वैदिकहिंसापरिहारेण लौकिकमात्रे व्यवस्थापनात् विषयसङ्कोचः। 'सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत्' इति न्यायेन सर्वत्र शास्त्रस्याऽर्थः प्रवर्तते इति चिरञ्जीवभट्टाचार्यः। अत्रोपमालङ्कारः।

भावार्थः—लब्धावकाशानि सामान्यशास्त्राणि निरवकाशैर्विशेषशास्त्रैः कृतविषयसङ्कोचानीव, पूर्वं प्राप्तस्थितयो भवन्तः पौरुषातिरेकात् प्रबलतरैः शत्रुभिः कृतप्रतिष्ठाभङ्गाः सञ्जाताः किमिति भावः।

भाषा—निरवकाश अपवादशास्त्रों से सावकाश उत्सर्गशास्त्र की तरह आप लोग किसी जबरदस्त शत्रु से बाधित होकर स्वाधिकारप्रतिष्ठा को खो चुके हैं क्या?

अथ तस्मिन् विषयं स्वकर्त्तव्यांशं पृच्छन् स्ववचनमुपसंहरति—

तद् ब्रूत वत्साः! किमितः प्रार्थयध्वं समागताः।
मयि सृष्टिर्हि लोकानां रक्षा युष्मास्ववस्थिता॥ २८॥

एकत्र हो हे वत्स! क्या तुम प्रार्थना करते अहो।
जग सृष्टि रक्षा है तुम्हीं से हाल सब बोलो कहो॥

अन्वयः—तत् वत्साः! समागताः यूयम् इतः किं प्रार्थयध्वम्? ब्रूत। हि मयि लोकानां सृष्टिः, रक्षा युष्मासु अवस्थिता।

व्याख्या—तत्=तस्मात् कारणात्, हे वत्साः=हे पुत्रकाः!, समागताः=सम्भूय आगताः, यूयम्, इतः = अस्मात् मत्त इत्यर्थः, किं प्रार्थयध्वं = किम् इच्छत, ब्रूत =

व्यक्तं कथयत। हि=यस्मात् कारणात्, मयि, लोकानां=भुवनानां, सृष्टिः=सर्जनम् अवस्थिता, रक्षा=रक्षणं, 'तु' युष्मासु=भवत्सु, अवस्थिता=नियता।

व्युत्पत्तिः—वत्साः='वत्सस्त्वर्भकपुत्राद्योर्वर्षे वत्सं तु वक्षसि' इति विश्वः। स्वयं पितामहत्वाद्वत्साः इति आमन्त्रयते। समागताः=सम्भूय आगताः समागताः। इतः=अस्मात् इति इतः, पञ्चम्यर्थे तसिः, ब्रूत='ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि' इति धातोः लोट्। लोकानां='लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः। सृष्टिः='सृज् विसर्गे' इति धातोः 'स्त्रियां क्तिन्' इति क्तिन्प्रत्ययः।

भावार्थः—तस्मात् कारणात् हे पुत्रकाः! सम्भूयागता यूयं मत्सकाशात् यदपेक्षितं, तत् त्वरितं वदत, नात्र शङ्का कर्तव्या, यतो रजोगुणमवलम्ब्यावस्थिते मयि लोकानां सृष्टिरवस्थिता, रक्षा तु लोकपालनकार्याधिकृतेषु युष्मास्वेवास्थितेति भावः।

भाषा—इसलिये हे देवता! एक साथ मिलकर आये हुए आपलोग इससे जो चाहते हों, उसको जल्दी कहिये, किसी बात का सङ्कोच न करिये, क्योंकि रजोगुण का अवलम्बन करके लोक की सृष्टि करना मात्र हमारे जिम्मे है, किन्तु लोगों की रक्षा करना तो आप ही के ऊपर निर्भर है।

अथ प्रतिवचनप्रस्तावे बृहस्पतेरेव तद्योग्यत्वान्महेन्द्रस्य तन्नियोगप्रकारमाह—

ततोमन्दाऽनिलोद्धूतकमलाकरशोभिना।
गुरुं नेत्रसहस्रेण नोदयामास वासवः॥ २९॥

मृदु पवन कम्पित कमल-आकर सम हिला अपने नयन।
कुछ बोलने को इन्द्र ने गुरु से कहा सविनय नमन॥

अन्वयः—ततः वासवः गुरुं मन्दाऽनिलोद्धूतकमलाकरशोभिना नेत्रसहस्रेण नोदयामास।

व्याख्या—ततः=अनन्तरं, ब्रह्मकृतप्रश्नाऽनन्तरमित्यर्थः, वासवः=इन्द्रः, गुरुं=बृहस्पतिं, मन्दाऽनिलोद्धूतकमलाकरशोभिना=मन्दवायुकम्पितपद्माकरद्योतिना, नेत्रसहस्रेण=नयनसहस्रेण, नोदयामास=प्रेरयामास, प्रतिवक्तुमिति शेषः।

व्युत्पत्तिः—वासवः='वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः। गुरुं=गृणाति=उपदेशं ददातीति गुरुः, 'बृहस्पतिः सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः' इत्यमरः। मन्दाऽनिलोद्धूतकमलाकरशोभिना=मन्दश्चासौ अनिलः मन्दानिलः 'पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहाऽनिलाशुगाः' इत्यमरः। मन्दानिलेन उद्धूतः मन्दाऽनिलोद्धूतः, कमलानाम् आकरः कमलाकरः, 'सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम्' इति, 'खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्' इति चाऽमरः। मन्दाऽनिलोद्धूतश्चाऽसौ कमलाकरः, मन्दानिलोद्धूतकमलाकरः, स इव शोभते इति मन्दाऽनिलोद्धूतकमलाकरशोभि, तेन मन्दानिलोद्धूतकमलाकरशोभिना। नेत्रसहस्रेण=नेत्राणां सहस्रं नेत्रसहस्रं, तेन नेत्रसहस्रेण 'लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी' इत्यमरः। नोदयामास='णुद् प्रेरणे' इति

धातोः णिजन्तात् लिट् 'णो नः' इति णस्य नः। सहस्रग्रहणम् आस्थाऽतिशयार्थम्। निमेषरहितानामपि प्रयत्नवशात् लोचनचलनं न विरुध्यते। अत्र नेत्रसहस्ररूपोऽवयवी कमलाकरस्थानीयः। अवयवभूतानि नेत्राणि तु कमलस्थानीयानीति विभागः।

भावार्थः—पितामहप्रश्नानन्तरमिन्द्रः बृहस्पतिं मन्दपवनकम्पितपद्माकरश्रीमता नयनसहस्रेण वक्तुं प्रेरयामासेति भावः।

भाषा—इस प्रकार से पितामह का वचन श्रवण कर इन्द्र ने बृहस्पति को बोलने के लिये अपने सहस्रनेत्रों से इशारा किया।

अथ बृहस्पतेः प्रतिवचनप्रस्तावमाह—

स द्विनेत्रं हरेश्चक्षुः सहस्रनयनाऽधिकम्।
वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजासनम्॥ ३०॥

सहस्राक्ष से भी अधिक लोचन भूत दो ही नेत्रमय।
बोले चतुर्मुख से बृहस्पति जोड़ कर होकर अभय॥

अन्वयः—हरेः सहस्रनयनाऽधिकं द्विनेत्रं चक्षुः सः वाचस्पतिः प्राञ्जलिः सन् जलजासनम् इदम् उवाच।

व्याख्या—हरेः=इन्द्रस्य, सहस्रनयनाऽधिकं=सहस्रलोचनातिरिक्तं, सहस्रनयनाग्राह्यग्राहकत्वादित्यर्थः द्विनेत्रं=द्विलोचनं, धर्मार्थदृष्टिमित्यर्थः, चक्षुः=चक्षुभूतः, सः, वाचस्पतिः=बृहस्पतिः, प्राञ्जलिः=बद्धाञ्जलिः सन्, जलजासनम्=कमलासनम्, ब्रह्माणमित्यर्थः, इदं=वक्ष्यमाणम्, उवाच=अवोचत्।

व्युत्पत्तिः—हरेः=इन्द्रो दुश्च्यवनो हरिः' इति हलायुधः। सहस्रनयनाऽधिकं=सहस्रात् नयनेभ्यः अधिकं सहस्रनयनाधिकं, 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति समासः। द्विनेत्रम्=धर्मदृष्टिरर्थदृष्टिश्चेति द्वे नेत्रे यस्य तद् द्विनेत्रम्, अनेन भगवतो बृहस्पतेर्भगवतः शुक्राद् व्यतिरेको ध्वनितः। स हि बलियज्ञे विरोधमाचरन् भगवता विष्णुना धर्मदृष्ट्या विफलीकृतः। असौ तु दृष्टिद्वययोगात् धर्मार्थावुभावपि समीचयोक्तवानित्यर्थः। वाचस्पतिः=वाचः पतिः 'कस्कादिषु च ८।३।४' इत्यत्र पठितत्वात् अलुक्सत्वे 'षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ८।३।५३' इति सत्वमिति स्वामी, तत्र सत्वविधानात्। षष्ठ्या अलुक् इति भानुजीदीक्षितः, तन्न, उक्तसूत्रस्य छन्दसि विधानात्। 'जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिः' इत्यमरः। जलजासनं=जले जातं जलजं, 'सप्तम्यां जनेर्डः' इति जलोपपदपूर्वकात् 'जनी प्रादुर्भावे' इति धातोर्डप्रत्ययः। जलजम् आसनं यस्य सः जलजासनः, तं जलजासनम्। उवाच=ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि इति धातोः द्विकर्मकत्वात्' जलजासनम्' 'इदं' च कर्मद्वयम्।

बृहस्पतौ चक्षुरारोपस्य प्रकृतोपयोगात् परिणामाऽलङ्कारः। तल्लक्षणं यथा—

'विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि।
परिणामो भवेत्तुल्याऽतुल्याधिकरणो द्विधा॥' इति साहित्यदर्पणम्।

भावार्थः—महेन्द्रस्य सहस्रनयनेभ्यो विशिष्टो द्विनेत्रात्मकश्चक्षुभूतः स बृहस्पतिरञ्जलिं बद्ध्वा ब्रह्माणमिदं वक्ष्यमाणं जगादेति भावः।

भाषा—महेन्द्र के सहस्र नयन की अपेक्षा विशेष दर्शन शक्ति रखने वाले द्विनेत्रात्मक चक्षुरूप बृहस्पति हाथ जोड़ कर ब्रह्माजी से आगे की बात बोले।

अथ वचनप्रकारमाह—

एवं यदात्थ भगवन्! आमृष्टं नः परैः पदम्।
प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यसि प्रभो॥ २१॥

भगवन्! न उससे अधिक कुछ है आप जो हैं जानते।
प्रभु आप अन्तर्निष्ठ हैं सर्वज्ञ विज्ञ बखानते॥

अन्वयः—भगवन्! यत् आत्थ तत् एवम्। नः पदं परैः आमृष्टम्। प्रभो! प्रत्येकं विनियुक्तात्मा त्वं कथं न ज्ञास्यसि?

व्याख्या—हे भगवन्!=हे षड्गुणैश्वर्यसम्पन्न!, यत् आत्थ='कृतव्यावृत्तयः परैः २।२७' इति यद् ब्रवीषि, तत् एवं=सत्यम्। नः=अस्माकं, पदम्=अधिकारः, परैः=शत्रुभिः, आमृष्टम्=आक्षिप्तम्। हे प्रभो!=हे स्वामिन्! प्रत्येकं=प्रतिपुरुषं, विनियुक्तात्मा=अवस्थापितस्वरूपः, त्वं कथं=केन प्रकारेण, न ज्ञास्यसि=न वेत्सि।

व्युत्पत्तिः—भगवन्=भगम् अस्ति यस्य स भगवान्, तत्सम्बुद्धौ हे भगवन्! प्राशस्त्ये मतुप्प्रत्ययः। 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरितः' इति विष्णुपुराणम्। 'भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नाऽर्ककीर्तिषु' इत्यमरः। आत्थ=ब्रूञ्धातोः 'ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः' इति सिपस्थलादेशः ब्रुवश्चाहादेशः। 'वर्तमान सामीप्ये वर्त्तमानवद्वा' इति वर्तमानप्रयोगः। वामनस्तु भ्रान्तोऽयं प्रयोग इत्याह। आहेति भूते णलन्तभ्रमवदिति' आहेत्युपलक्षणम्। 'तद्ग्रहणे सति तदितरग्रहणम्' उपलक्षणम्। नः=अस्मच्छब्दस्य षष्ठीबहुवचने 'बहुवचनस्य वस्नसौ' इति नसादेशः। परैः='अभिघातिपराऽरातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः' इत्यमरः। प्रभो='प्रभुः परिवृढोऽधिपः' इत्यमरः। प्रत्येकम्=एकम् एकं प्रति प्रत्येकम्। विनियुक्तात्मा=विनियुक्तः आत्मा येन सः विनियुक्तात्मा, सर्वान्तर्यामी इत्यर्थः। न ज्ञास्यसि='अपह्नवे ज्ञः', 'अकर्मकाच्च' इत्यात्मनेपदविकल्पः। वर्तमानेऽपि वचनभङ्ग्या भविष्यन्निर्देशः प्रसिद्धः।

भावार्थः—हे ब्रह्मन्! त्वं यद् ब्रवीषि, तत्सत्यम्, अस्माकमैन्द्रादिस्थानं शत्रुभिराक्रान्तम्, हे परमेश्वर! सर्वजनान्तर्यामितया विश्वव्यापी भवान् किं न लोकवृत्तान्तं जानातीति भावः।

भाषा—हे ब्रह्मन्! आप जो कहते हैं, वह सत्य है, हम लोगों के इन्द्रासनादि स्थानों को शत्रुओं ने छीन लिया है। सर्वान्तर्यामी विश्वव्यापक आप किस लौकिक वृत्तान्त को नहीं जानते हैं?

अथ तमेव स्वाधिकारोपप्लवं विस्तरतः प्रदर्शयिष्यन् उपप्लवहेतुभूतं तारकासुरमेव निर्दिशति—

भवल्लब्धवरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः ।
उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥ ३२ ॥

वर आप से ले तारकासुर बन असुर–नेता महा ।
वह धूम्रकेतु समान जग को त्रास है देता महा ॥

अन्वयः—हे भगवन् ! भवल्लब्धवरोदीर्णः तारकाख्यः महासुरः धूमकेतुः इव लोकानाम् उपप्लवाय उत्थितः ।

व्याख्या—हे भगवन् ! भवल्लब्धवरोदीर्णः=त्वत्प्राप्तवरोद्धतः, तारकाख्यः=तारकनामधेयः, महासुरः=महादानवः, धूमकेतुः इव=उत्पातविशेष इव, लोकानां=जगतीनाम् , उपप्लवाय=उपद्रवाय, उत्थितः=उत्पन्नः, अस्तीति शेषः ।

व्युत्पत्तिः—भवल्लब्धवरोदीर्णः=भातीति भवान्, 'भा दीप्तौ' इति धातोः डवतुप्रत्ययः डित्वसामर्थ्यात् अभस्याऽपि टेर्लोपः । भवतः लब्धः भवल्लब्धः । 'डुलभष् प्राप्तौ' इति धातोः निष्ठायां क्तप्रत्ययः । 'आदिर्ञिटुडवः' इति डोरित्संज्ञा, 'तस्य लोपः' इति तस्य लोपः । 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धकारः । भवल्लब्धश्चाऽसौ वरः भवल्लब्धवराः, 'देवाद् वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये' इत्यमरः । भवल्लब्धवरेण उदीर्णः भवलब्धवरोदीर्णः, तारकाख्यः=तारकः आख्या यस्य स तारकाख्यः । 'आख्याऽऽह्वे अभिधानं न नामधेयं च नाम च' इत्यमरः । महासुरः=मह्यते इति महान् । न सुरः असुरः । अत्र विरोधार्थे नञ् । 'असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्राऽरिदानवाः' इत्यमरः । महान् असुरः महासुरः । 'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः' इति तत्पुरुषः । आन्महतः ६।३।४६' इत्यादिनाऽऽत्वम् । लोकानां='त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः । धूमकेतुः=धूमाकारः केतुर्धूमकेतुः, 'अग्न्युत्पातौ धूमकेतू' इत्यमरः । शास्त्रे धूमकेतोरुदयस्यात्यन्तिकविनाशहेतुत्वमुक्तम् । तथा हि गार्ग्यसंहितायाम्—

'उत्तिष्ठति यदा भीमो धूमकेतुर्नभस्तले ।
तदा विनश्यति क्षिप्रं जगदेतच्चराचरम् ॥' इति ।

अत्रोपमालङ्कारः ।

भावार्थः—भवत्सकाशादेव वरं प्राप्योद्धतः तारकासुरः चतुर्दशभुवनानां नाशाय धूमकेतुरिवोत्पन्नोऽस्तीति भावः ।

भाषा—हे प्रभो ! आप ही से वरदान पाकर उद्धत हुआ तारकासुर नामक दैत्य चौदह भुवनों का नाश करने के लिये धूमकेतु—नक्षत्र के समान उत्पन्न हुआ है ।

अथ विषयीभूतेषु तद्विषयेषूपायान्तरेषु स्वशक्त्यनुरूपां समाश्रयवृत्तिं दर्शयति

सप्तभिः श्लोकैः तत्रादौ सूर्यस्यानुवृत्तिमाह—

पुरे तावन्तमेवाऽस्य तनोति रविरातपम् ।
दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते ॥ ३३ ॥

नित भानु उतना ही नगर में, धूप फैलाते प्रभो ।
जिस से मनोहर बावली के, कमल खिल जाते प्रभो ॥

अन्वयः—अस्य पुरे रविः तावन्तम् एव आतपं तनोति, यावन्मात्रेण दीर्घिका-कमलोन्मेषः साध्यते ।

व्याख्या—अस्य = तारकाऽसुरस्य, पुरे, = नगरे, रविः = सूर्यः, तावन्तम् एव = तावन्मात्रमेव, आतपम् = द्योतम्, तनोति = विस्तारयति, यावन्मात्रेण = यावतैव दीर्घिकाकमलोन्मेषः = क्रीडावापीपद्मविकासः, साध्यते = निष्पाद्यते ।

व्युत्पत्तिः—रविः = 'भानुर्हंसः सहस्रांऽशुस्तपनः सविता रविः' इत्यमरः । तावन्तम् = तत् परिमाणम् अस्य तावान् , तं तावन्तं, तच्छब्दात् 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ३।२।३९' इति वतुप्प्रत्ययः । आतपं = 'प्रकाशो द्योत आतपः' इत्यमरः । तनोति = 'तनु विस्तारे' इति धातोर्लट्, 'तनादिकृञ्भ्य उः' इति उप्रत्ययः । यावन्मात्रेण = यत्परिमाणम् अस्या इति यावती, वतुप्प्रत्ययः । यावती मात्रा = मितिः, अस्य स यावन्मात्रः, तेन यावन्मात्रेण, अल्पपरिमाणेनेत्यर्थः, 'मात्रा परिच्छदे । अल्पे च परिमाणे सा मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः दीर्घिका-कमलोन्मेषः = कमलानाम् उन्मेषः कमलोन्मेषः दीर्घिकासु कमलोन्मेषः दीर्घिका कमलोन्मेषः, वापी तु दीर्घिका' इत्यमरः ।

भावार्थः—सूर्यस्तारकासुरनगरे यावन्मात्रेण निजातपेन वापीकमलविकासो भवति तावन्मात्रमेवातपं करोतीत्यर्थः । कठोरकिरणोऽपि सूर्यस्तद्भीत्या पुरे मन्दोष्णः सन्नेव प्रकाशत इति भावः ।

भाषा—प्रचण्ड किरण वाला भी सूर्य भय से मन्दोष्ण बनकर तारकासुर के नगर में जितनी किरणों से तालाब के कमलों का विकास होता है, उतनी ही किरणों का आविर्भाव करता है ।

अथ चन्द्रस्यानुवृत्तिमाह—

सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्तं कलाभिर्निषेवते ।
नादत्ते केवलां लेखां हरचूडामणीकृताम् ॥ ३४ ॥

है कृष्णपक्ष तथापि उसको शशि कला से सेवते ।
शिव–शीश–लेखा ग्रहण करते वे न भय हे जगपते ॥

अन्वयः—चन्द्रः तं सर्वदा सर्वाभिः कलाभिः निषेवते, केवलां हरचूडामणी-कृतां लेखां न आदत्ते ।

व्याख्या—चन्द्रः=हिमांऽशुः, तं=तारकाऽसुरं, सर्वदा=सदा, कृष्णपक्षेऽपीत्यर्थः, सर्वाभिः=अखिलाभिः, कलाभिः, निषेवते=आश्रयते। केवलाम्=एकाम्, हरचूडामणीकृतां=शिवशिरोमणीकृतां, लेखां=कलां, न आदत्ते=न गृह्णाति।

व्युत्पत्तिः—चन्द्रः—'हिमांऽशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः' इत्यमरः। सर्वदा=सर्वस्मिन् काले सर्वदा, 'सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा ५।३।१५' इति सूत्रेण सर्वशब्दाद्दाप्रत्ययः। कलाभिः='कला तु षोडशो भागः' इत्यमरः। हरचूडामणीकृतां=हरति पापम् इति हरः, 'हृञ् हरणे' इति धातोः पचाद्यच्। 'हरः स्मरहरो भर्गः' इत्यमरः। अचूडामणिः चूडामणिः यथा सम्पद्यते तथा कृता चूडामणीकृता, 'कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः' इति च्विप्रत्ययः। 'च्वौ च ७।४।२६' इति पूर्वपदस्य दीर्घः, हरस्य चूडामणीकृता, हरचूडामणीकृता, तां हरचूडामणीकृताम्।

भावार्थः—चन्द्रः कृष्णपक्षेऽपि सकलकलापरिपूर्णः सन् तारकासुरं सेवते, केवलां शिवशिरोमणीकृतां कलां न गृह्णातीति भावः।

भाषा—चन्द्रमा कृष्णपक्ष में भी सकल कलाओं से परिपूर्ण होकर तरकासुर की सेवा करता है, केवल शङ्कर के शिरोभूषणीभूत एककलामात्रका ग्रहण नहीं करता है।

अथ पवनस्यानुवृत्तिमाह—

व्यावृत्तगतिरुद्याने कुसुमस्तेयसाध्वसात्।
न वाति वायुस्तत्पार्श्वे तालवृन्ताऽनिलाऽधिकम् ॥ ३५ ॥

सुम चौर्य भय से वाटिका में मन्दगति वहता पवन।
पंखे सदृश उसके निकट मन्थर गमन करता पवन॥

अन्वयः—वायुः कुसुमस्तेयसाध्वसात् उद्याने व्यावृत्तगतिः सन् तत्पार्श्वे तालवृन्तानिलाधिकं न वाति।

व्याख्या—वायुः=वातः, कुसुमस्तेयसाध्वसात्=पुष्पचौर्यभयात्, उद्याने=आरामे, व्यावृत्तगतिः=निवृत्तगमनः, निवृत्तारामसञ्चारः सन् इत्यर्थः, तत्पार्श्वे=तत्समीपे, तालवृन्ताऽनिलाऽधिकं=व्यजनपवनाऽधिकं यथा स्यात्तथा, न वाति=न वहति। तारकाऽसुरसन्निधौ, इत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—वायुः=वातीति वायुः, 'असनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः' इत्यमरः। कुसुमस्तेयसाध्वसात्=स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयं, स्तेनशब्दात् स्तेनाद्यन्नलोपश्च' इति यत्प्रत्ययः नलोपश्च। 'चौरकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः' इति, 'चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयम्' इति चाऽमरः। कुसुमानां स्तेयं, कुसुमस्तेयं, 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम्' इत्यमरः। कुसुमस्तेयात् साध्वसं कुसुमस्तेयसाध्वसं, तस्मात् कुसुमस्तेयसाध्वसात् 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इति अपादानसंज्ञा, 'अपादाने पञ्चमी' इति पञ्चमी। 'भीतिर्भीः साध्वसं भयम्' इत्यमरः। कुसुमस्तेयसाध्वसशब्दात् 'विभाषा गुणोऽस्त्रियाम्' इति हेतौ पञ्चमी। व्यावृत्तगतिः=

व्यावृत्ता गतिर्यस्य स व्यावृत्तगतिः। सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः। तत्पार्श्वे = तस्य पार्श्वं तत्पार्श्वं, तस्मिन् तत्पार्श्वे। तालवृन्ताऽनिलाऽधिकं = तालस्य इव वृन्तम् अस्य तालवृन्तं, 'व्यजनं तालवृन्तकम्' इत्यमरः। तालवृन्तस्य अनिलः तालवृन्ताऽनिलः, 'पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहाऽनिलाशुगाः' इत्यमरः। तालवृन्तानिलादधिकं तालवृन्तानिलाधिकं यथा स्यात्तथा, वाति = 'वा गतिगन्धनयोः' इति धातोर्लट्।

भावार्थः—पवनः उपवनकुसुमापहारसाहसमाशङ्क्य निवृत्तस्वैरसञ्चारः, सन् तारकासुरस्य समीपे व्यजनसञ्चारपवनाद् विशेषं न वातीति भावः।

भाषा—पवन तारकासुर के बगीचे के पुष्पों का पतन न हो, इस डर से तारकासुर के समीप पंखे की हवा से अधिक नहीं बहता।

अथ षड्ऋतूनामनुवृत्तिमाह—

पर्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसम्भारतत्पराः।
उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते ॥ ३६ ॥

पर्य्याय-सेवा छोड़कर ऋतु कुसुम संचय कर रहे।
माली सदृश तारक असुर की समय सेवा कर रहे॥

अन्वयः—ऋतवः पर्यायसेवाम् उत्सृज्य पुष्पसम्भारतत्पराः सन्तः उद्यानपालसामान्यं तम् उपासते।

व्याख्या—ऋतवः = वसन्तादयः। षडिति शेषः, पर्यायसेवां = क्रमसेवनम्, उत्सृज्य=परित्यज्य, पुष्पसम्भारतत्पराः=कुसुमसंग्रहासक्ताः सन्तः, उद्यानपालसामान्यम्=आरामपालसाधारणम्, यथा स्यात्तथा; तं तारकाऽसुरम्, उपासते=सेवन्ते।

व्युत्पत्तिः—पर्यायसेवां=पर्यायेण सेवा पर्यायसेवाः, तां पर्यायसेवाम्। उत्सृज्य= उदुपसर्गपूर्वकात् 'सृज् विसर्गे' इति धातोः 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति क्त्वाप्रत्ययः, तस्य 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' इति ल्यबादेशः। पुष्पसम्भारतत्पराः=पुष्पाणां सम्भारः पुष्पसम्भारः, तस्मिन् तत्पराः पुष्पसम्भारतत्पराः, 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः। उद्यानं पालयन्तीति उद्यानपालाः, तैः सामान्यम् उद्यानपालसामान्यं यथा स्यात्तथा। 'साधारणं तु सामान्यम्' इत्यमरः। समानशब्दात् 'चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थे उपसङ्ख्यानम्' इति वार्तिकेन स्वार्थे ष्यञि कृते सामान्यशब्दसिद्धिः।

क्रमेण षड् ऋतवो यथा—

'वसन्तश्च तथा ग्रीष्मः प्रावृट् च शरदेव च।
हेमन्तः शिशिरश्चैव षडेते ऋतवः स्मृताः॥'

अथ पुष्पसम्भारतत्परस्वरूपसाधारणधर्मेणोद्यानपालकानामृतूनाञ्चोपमानोपमेयत्वं, तथा चोपमालंकारः।

भावार्थः—शीतोष्णादिकं स्वस्वगुणमपहायोपवनपालवत् स्वस्वकुसुमसम्पादनमात्रतत्परा वसन्तादय ऋतवः कुसुमान्तरमविनाशयन्तो युगपदेव तारकासुरमाराधयन्तीति भावः।

भाषा—शिशिर-वसन्तादि छहों ऋतु, स्वकीय सर्दी-गर्मी आदि धर्मों को छोड़कर, बगीचे के मालियों की तरह, दूसरे पुष्पों का नाश न करते हुए, अपने-अपने पुष्पों का उत्पादन कर, एक साथ तारकासुर की सेवा करते हैं।

अथ वरुणस्यानुवृत्तिमाह—

तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां पतिः।
कथमप्यम्भसामन्तरानिष्पत्तेः प्रतीक्षते ॥ ३७ ॥

सागर उसे उपहार देने के लिये सुन्दर रतन।
परिपाक तक करता प्रतीक्षा नित उसे करता यतन ॥

अन्वयः—सरितां पतिः तस्य उपायनयोग्यानि रत्नानि अम्भसाम् अन्तः आनिष्पत्तेः कथमपि प्रतीक्षते।

व्याख्या—सरितां = नदीनां, पतिः = स्वामी, समुद्र इत्यर्थः, तस्य=तारकाऽसुरस्य, उपायनयोग्यानि = उपहाराऽर्हाणि, रत्नानि=मणीन्, अम्भसां=जलानाम्, अन्तः=मध्ये, आ निष्पत्तेः = परिपाकपर्यन्तं, कथमपि = महता यत्नेन, प्रतीक्षते = प्रतीक्षां करोति।

व्युत्पत्तिः—सरितां = 'अथ नदी सरित्' इत्यमरः। पतिः='ईश्वरः पतिरीशिता' इत्यमरः। उपायनयोग्यानि=उपायनानां योग्यानि उपायनयोग्यानि, तानि 'प्राभृतं तु प्रदेशनम्। उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः। अम्भसाम्='अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्वरम्' इत्यमरः। आ निष्पत्तेः=अत्र मर्यादायामाङ् विकल्पात् समासाभावः। उपायनयोग्यताप्राप्तिपर्यन्तमित्यर्थः। शुक्तिकायां पतितो जलविन्दुः षण्मासोत्तरकालमुद्गीर्णो हि प्रशस्तं मौक्तिकं भवतीति लोकप्रसिद्धिः। एवं रत्नान्तरेष्वपि तदुचितकालप्राप्तेरावश्यकत्वात् प्रतीक्षणोपपत्तिः। उपायनयोग्यताप्राप्त्यनन्तरं तु झटिति तस्मै समर्पयत्येवेति ध्वनितम्।

भावार्थः—समुद्रः समग्रगुणानामेव रत्नानां तदुपायनयोग्यत्वात् तदितरप्रदाने दण्डमाशङ्क्य स्वजलान्तर्भागे पच्यमानानां रत्नानां कालवशादेव परिपाकोपपत्तेरुपायनयोग्यताप्राप्तिपर्यन्तं तत्सेवायाः कालविलम्बमप्याशङ्कमानो यथा कथञ्चित् प्रतीक्षत इति भावः।

भाषा—समुद्र तारकासुर को नजर देने लायक बहुमूल्य रत्नों की जल के भीतर होनेवाली परिपाक अवस्था की प्रतीक्षा करता है।

अथ भूलोकवासिनां क्षुद्रत्वात् तदनुवृत्तिकथनमतिलङ्घ्य पातालवासिनां नागानामनुवृत्तिमाह—

ज्वलन्मणिशिखाश्चैनं वासुकिप्रमुखा निशि।
स्थिरप्रदीपतामेत्य भुजङ्गाः पर्युपासते ॥ ३८ ॥

मणि–दीप्त वासुकि आदि पन्नग, असुर–सेवा कर रहे।
शुचि अबुझ दीप समान वे, मणि दीप्ति से तम हर रहे॥

अन्वयः—ज्वलन्मणिशिखाः वासुकिप्रमुखा भुजङ्गाः च निशि स्थिरप्रदीपताम् एत्य एनं पर्युपासते।

व्याख्या—ज्वलन्मणिशिखाः=प्रदीप्यमानमणिज्वालाः, वासुकिप्रमुखाः = वासुक्यादयः, भुजङ्गाः=सर्पाः, च=अपि, निशि=रात्रौ, स्थिरप्रदीपताम्=अनिर्वाणदीपत्वम्, एत्य=प्राप्य, एनं=तारकाऽसुरं, पर्युपासते = परिवृत्य सेवन्ते।

व्युत्पत्तिः—ज्वलन्मणिशिखाः=मणीनां शिखाः मणिशिखाः, 'वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखाः स्त्रियाम्' इत्यमरः। ज्वलन्तीति ज्वलन्त्यः। ज्वलन्त्यः मणिशिखाः येषां ते ज्वलन्मणिशिखाः। वासुकिप्रमुखाः = वासुकिः प्रमुखं येषां ते वासुकिप्रमुखाः, 'वासुकिस्तु सर्पराजः' इत्यमरः। भुजङ्गाः = 'सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गमः' इत्यमरः। च = न केवलं स्वर्गवासिनो वयं, किन्तु पातालवासिनो विषकटुका भुजङ्गाश्चेति चशब्दार्थः। निशि = सप्तम्येकवचने निशाशब्दस्य 'पद्दन्नोमासहृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकन्छकन्नुदन्नासञ्छसप्रभृतिषु ६।१।६३' इति निशादेशः। 'निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा' इत्यमरः। स्थिरप्रदीपताम्=प्रकृष्टो दीपः प्रदीपः, 'कुगतिप्रादयः' इति गतिसमासः। स्थिरश्चाऽसौ प्रदीपः स्थिरप्रदीपः, तस्य भावः स्थिरप्रदीपता, तां स्थिरप्रदीपतां, 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति तल्प्रत्ययः। एत्य ='इण् गतौ' इति धातोः क्त्वा, तस्य ल्यप्। स्थिरत्वेन तेषां तैलवर्त्यादिनिरपेक्षत्वेन तद्विनाशनिमित्ताभावात् पवनादिभिरनिर्वापणीयत्वाच्च प्रदीपान्तरेभ्यो व्यतिरेको ध्वन्यते।

भावार्थः—रात्रौ वासुकिप्रभृतयो महासर्पाः समुत्क्षिप्तफणाः सन्तस्तेषु तेषु प्रदेशेष्ववस्थयाऽनिर्वाणप्रदीपत्वं प्राप्य निजफणामणिभिस्तिमिरमपहरन्तस्तारकासुरं सेवन्त इति भावः।

भाषा—रात्रि में वासुकि आदि महासर्प स्वकीय फणाओं को ऊँचा कर प्रत्येक स्थान में हवा से नहीं बुझनेवाले दीपक बनकर, फणामणियों से अन्धकार को दूर करके तारकासुर की सेवा करते हैं।

इत्थं त्रैलोक्यवासिनां तारकासुरं प्रति दण्डोपनतानुवृत्तिं प्रतिपाद्य, सम्प्रति त्रैलोक्याधिपतेरिन्द्रस्यापि सविशेषानुवृत्तिमाह—

तत्कृताऽनुग्रहापेक्षी तं मुहुर्दूतहारितैः।
अनुकूलयतीन्द्रोऽपि कल्पद्रुमविभूषणैः॥ ३९॥

उसके अनुग्रह की अपेक्षा इन्द्र भी करते सदा।
चर से विभूषण कल्पतरु के, भेजते रहते सदा॥

अन्वयः—इन्द्रोऽपि तत्कृताऽनुग्रहाऽपेक्षी सन् मुहुः दूतहारितैः कल्पद्रुमविभूषणैः तम् अनुकूलयति।

व्याख्या—इन्द्रोऽपि = मघवाऽपि, तत्कृताऽनुग्रहाऽपेक्षी=तारकाऽसुरकृतप्रसादप्रार्थी सन्, मुहुः = वारं वारं, दूतहारितैः = दूतप्रापितैः, कल्पद्रुमविभूषणैः=कल्पवृक्षाऽलङ्कारैः तत्पुष्पभूतैरित्यर्थः, तं=तारकाऽसुरम्, अनुकूलयति=अनुकूलं करोति।

व्युत्पत्ति—इन्द्रः='इन्द्रो मरुत्वान्मघवा बिडौजाः पाकशासनः' इत्यमरः। अपि=न केवलं त्रैलोक्यवासिनः, अपि तु त्रैलोक्याधिपतिरिन्द्रोऽपीत्यपिशब्दार्थः। तत्कृताऽनुग्रहाऽपेक्षी = तेन कृतः तत्कृतः, स चाऽसौ अनुग्रहः तत्कृताऽनुग्रहः, तम् अपेक्षते तच्छीलः तत्कृतानुग्रहापेक्षी। 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति णिनिप्रत्ययः। 'सौ च' इति दीर्घः। दूतहारितैः = दूतैः हारितानि दूतहारितानि, तैः दूतहारितैः। कल्पद्रुमविभूषणैः=विशिष्टानि भूषणानि विभूषणानि, 'कुगतिप्रादयः' इति समासः। कल्पद्रुमाणां विभूषणानि कल्पद्रुमविभूषणानि, तैः कल्पद्रुमविभूषणैः, अनुकूलयति = अनुकूलं करोति, 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्प्रत्ययः। धर्मविजयिनः, लोभविजयिनः, असुरविजयिनश्चेति त्रिविधाः खलु विजिगीषवः। यदाह कौटिल्यः-'धर्मलोभासुरविजयिन इति त्रयोऽभियोक्तारः। तेषामभ्यवपत्त्या धर्मविजयी तुष्यति, तमभ्यवपद्येत्। परेषामपि भयाद् भूमिद्रव्यापहारेण लोभविजयी तुष्यति; तमर्थेनाभ्यवपद्येत्। भूमिद्रव्यपुत्रदारप्राणहरणेनासुरविजयी तुष्यति; तं भूमिद्रव्याभ्यामुपगृह्याग्राह्यः प्रतिकुर्वीत (२२-१-१६२)' इति।

भावार्थः—इन्द्रोऽपि त्रैलोक्याधिपतित्वाभिमानिनमात्मानं प्रति समत्सरस्य तारकासुरस्य संश्रयवृत्त्याप्यानुकूल्यकरणमशक्यमिति निश्चिन्वानो ग्रहणबन्धनादिभयात् सान्निध्यं परिहृत्य दूरात्रस्थित एव तदनुग्रहमाकाङ्क्षमाणः प्रतिक्षणं दूतजनप्रापितैः कल्पद्रुमालङ्करणैस्तं तारकासुरमनुवर्तत इति भावः।

भाषा—इन्द्र भी प्रतिदिन दूतों के द्वारा कल्पवृक्ष के बहुमूल्य रत्नों का नजराना भेजकर अपने साथ शत्रुता रखनेवाले तारकासुर को खुश रखने की कोशिश करते हैं।

इत्थमुपवर्णितायाः संश्रयवृत्तेरपि तस्मिन्नसुरविजयिनी तारकासुरे विफलत्वमाह—

इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्।
शाम्येत्प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥ ४० ॥

तो भी दबाये जगत को रहता अमित दुखभार से।
अपकार से हैं शान्त होते खल, नहीं उपकार से॥

अन्वयः—इत्थम् आराध्यमानोऽपि सः भुवनत्रयं क्लिश्नाति। तथा हि दुर्जनः प्रत्यपकारेण शाम्येत्, उपकारेण न शाम्येत्।

व्याख्या—इत्थम्=उक्तप्रकारेण, आराध्यमानोऽपि=सेव्यमानोऽपि, रविशशिपवनसमुद्रभुजङ्गपाकशासनैरिति शेषः, सः=तारकाऽसुरः, भुवनत्रयं=लोकत्रयं, क्लिश्ना-

ति = पीडयति । तथाहि—दुर्जनः अनार्यः, प्रत्यपकारेण = प्रतीकारेण एव, शाम्येत् = शान्तो भवेत्, उपकारेण = उपकृत्या, न शाम्येत् ।

व्युत्पत्तिः—इत्थम् = अनेन प्रकारेण 'इदमस्थमुः' इति थमुप्रत्ययः । भुवनत्रयं = त्रयः अवयवाः यस्य तत् त्रयं, त्रिशब्दात् 'सङ्ख्याया अवयवे तयप्' इति तयप्प्रत्ययः, तस्य 'द्वित्रिभ्यां तयस्याऽयज्वा' इति अयजादेशः । भुवनानां त्रयं भुवनत्रयं, तत् । 'त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः । क्लिश्नाति = 'क्लिशू विबाधने' इति धातोर्लट्, 'क्र्यादिभ्यः श्ना' इति श्नाप्रत्ययः । 'शात्' इति श्चुत्वनिषेधः । दुर्जनः = दुष्टो जनः दुर्जनः, 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । प्रत्यपकारेण = प्रत्यपकरणं प्रत्यपकारः, तेन प्रत्यपकारेण, अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति भावे घञ्प्रत्ययः । शाम्येत् = 'शमु उपशमे' इति धातोः सम्भावनायां लिङ् । अत्र वैधर्म्येण उत्तरार्धेन पूर्वार्द्धस्य समर्थनात् अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ।

भावार्थः—उक्तप्रकारेण रविशशिपवनोदधिभुजङ्गसुरेन्द्रैः सततं सेव्यमानोऽपि स तारकासुरः त्रैलोक्यं पीडयति, यतो दुर्जनः प्रत्यपकारेणैव शान्तो भवेत्, उपकारेण तु न शाम्येत्, प्रत्युत कुप्यतीति भावः ।

भाषा—इस तरह सूर्य, चन्द्र, पवन, समुद्र, सर्प और इन्द्र के खुशामद करने पर भी तारकासुर तीनों लोकों को कष्ट देता है। ठीक ही है दुर्जन प्रत्यपकार(दण्ड) से ही शान्त होता है, उपकार से शान्त न होकर और भी उद्दण्ड बन जाता है ।

'क्लिश्नाति भुवनत्रय'मिति यो विग्रह उक्तस्तमेव प्रपञ्चयति, सप्तभिः श्लोकैः । तत्र विध्वंसनम्, अपहरणम्, उपरोध इति त्रिविधो विग्रहः । तत्र विध्वंसनमाह—

तेनाऽमरवधूहस्तैः सदयाल्लूनपल्लवाः ।
अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः ॥ ४१ ॥

देवाङ्गना कर से सदय तोड़े गये जिनके सुदल ।
नन्दन विपिन के कल्पतरु, वे असुर ने तोड़े सकल ॥

अन्वयः—तेन अमरवधूहस्तैः सदयाल्लूनपल्लवाः नन्दनद्रुमाः छेदपातानाम् अभिज्ञाः क्रियन्ते ।

व्याख्या—तेन = तारकासुरेण, अमरवधूहस्तैः = देवाङ्गनाकरैः, सदयाल्लूनपल्लवाः = सकृपच्छिन्नकिसलयाः, नन्दनद्रुमाः = इन्द्रोद्यानवृक्षाः, छेदपातानां = द्वैधीकरणपातनानाम्, अभिज्ञाः = अभिज्ञातारः, क्रियन्ते = विधीयन्ते ।

व्युत्पत्तिः—अमरवधूहस्तैः = न म्रियन्ते अमराः, तेषां वध्वः अमरवध्वः, तासां हस्ताः अमरवधूहस्ताः, तैः अमरवधूहस्तैः । सुकुमारैरिति भावः । सदयाल्लूनपल्लवाः = दयया सहितं यथा स्यात्तथा सदयं (क्रि० वि०), 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः, 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावः ।' 'कृपा दयाऽनुकम्पा स्यादनुक्रोशः' इत्यमरः । सदयम् आल्लूनाः सदयाल्लूनाः । आङुपसर्गपूर्वकात् 'लूञ् छेदने'

इति धातोः क्तप्रत्ययः। सदयाल्लूनाः पल्लवाः येषां ते सदयाल्लूनपल्लवाः 'पल्लवोऽस्त्री किसलयम्' इत्यमरः नन्दनद्रुमाः = नन्दनस्य द्रुमाः नन्दनद्रुमाः, 'अनोकहः कुटः सालः पलाशी द्रुद्रुमागमाः' इत्यमरः। छेदपातानां = छेदाश्च पाताश्च छेदपाताः, तेषां छेदपातानाम्, अभिज्ञाः=अभिजानन्तीति अभिज्ञाः। कृद्योगात् 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी। क्रियन्ते = 'डुकृञ् करणे' इति धातोः कर्मणि प्रयोगः यक्च।

अत्र कायभूतेन नन्दनद्रुमच्छेदपातेन कारणभूतो महेन्द्रपराजयः प्रतीयते, इति कार्यद्वारेण पराजयस्यैवाभिधानात् पर्यायोक्तमलङ्कारः। तदुक्तं साहित्य-दर्पणे–'पर्यायोक्तं यदा भङ्ग्या गम्यमेवाभिधीयते' इति। नात्राप्रस्तुतप्रशंसा, कार्यकारणयोरुभयोरपि वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतत्वात्।

भावार्थः—देवाङ्गनासुकुमारहस्तैरपि कर्णावतंसार्थं सदयच्छिन्नकिसलयान्नन्दनोद्यानकल्पवृक्षानसौ तारकासुरः छित्वा पातयतीति भावः।

भाषा—जिस नन्दनवन के किसलयों को देवाङ्गनायें अपने सुकुमार हाथों से कर्णालङ्कार के लिये सदय होकर तोड़ती हैं, उन नन्दनवन के वृक्षों को यह तारकासुर निर्दयता से काटकर गिराता है।

अथ त्रिभिः श्लोकैरपहरणं प्रतिपाद्यते। तत्रादौ दारापहरणमाह—

वीज्यते स हि संसुप्तः श्वाससाधारणानिलैः।
चामरैः सुरबन्दीनां बाष्पसीकरवर्षिभिः॥ ४२॥

तारका असुर सोता, सभय देवाङ्गना सेवा करें।
बन्दी बनी चामर झले, नित अश्रु–कण–वर्षा करें॥

अन्वयः—हि यतः सः संसुप्तः सन् श्वाससाधारणाऽनिलैः बाष्पसीकरवर्षिभिः सुरबन्दीनां चामरैः वीज्यते।

व्याख्या—हि = यस्मात्कारणात्, सः = तारकासुरः, संसुप्तः = संविष्टः सन्, श्वाससाधारणाऽनिलैः = निःश्वाससमानवायुभिः, बाष्पसीकरवर्षिभिः=अश्रुजलकणवर्षणशीलैः, सुरबन्दीनां=देवप्रग्रहस्त्रीणां, चामरैः=प्रकीर्णकैः, वीज्यते=निर्वाप्यते।

व्युत्पत्तिः—संसुप्तः=सम्यक् सुप्तः संसुप्तः, गतिसमासः। श्वाससाधारणाऽनिलैः= श्वासेन साधारणः श्वाससाधारणः, सः अनिलः येषां तानि श्वाससाधारणाऽनिलानि, तैः श्वाससाधारणाऽनिलैः। बाष्पसीकरवर्षिभिः=बाष्पाणां सीकराः बाष्पसीकराः, 'सीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः' इत्यमरः। बाष्पसीकरान् वर्षन्तीति तच्छीलानि बाष्पसीकरवर्षीणि, तैः बाष्पसीकरवर्षिभिः, ताच्छील्ये णिनिः प्रत्ययः। सुरबन्दीनां = सुराणां बन्द्यः सुरबन्द्यः, तासां सुरबन्दीनां, 'बन्दी परस्य वनिता हृता बद्ध्वा बलेन या' इति भोजः। चामरैः='चामरं तु प्रकीर्णकम्' इत्यमरः। वीज्यते=कर्मणि लट्। अनेन व्यजनानिलानां तु सुखकरत्वाभावेऽप्यनवरतवीज्यमानत्ववचनेन सुरविजयिनस्तस्य परपीडामात्रतत्परत्वं व्यज्यते। अत्रापि पर्यायोक्तमलङ्कारः।

भावार्थः—शयनं प्राप्तः स तारकासुरस्तेन बलात्कारेण हृतानां देवाङ्गनानां प्रियतमवियोगादिदुःखसन्तप्तदीर्घनिःश्वासवातसदृशवातैर्मुहुर्मुहुः कराभ्यामश्रुपरिमार्जनात्ताभ्यां व्यजनग्रहणाच्चाश्रुविन्दुवर्षिभिश्चामरैः वीजितो भवतीति भावः।

भाषा—जबर्दस्ती हरण कर कैद में रक्खी देवाङ्गनायें, प्रियतमवियोगदुःख से गरम-गरम निःश्वास को छोड़ती हुई, आँख से आँसू टपकाती हुई, सोये हुए तारकासुर को चामरों से हवा करती हैं।

अथ धनापहरणमाह—

उत्पाट्य मेरुशृङ्गाणि क्षुण्णानि हरितां खुरैः।
आक्रीडपर्वतास्तेन कल्पिताः स्वेषु वेश्मसुः॥ ४३॥

रवि-अश्व खुर से चूर्ण, लेकर गिरि सुमेरु विमल शिखर।
आक्रीड गिरि अपना बनाया है असुर ने अति सुघर॥

अन्वयः—तेन हरितां खुरैः क्षुण्णानि मेरुशृङ्गाणि उत्पाट्य स्वेषु वेश्मसु आक्रीडपर्वताः कल्पिताः।

व्याख्या—तेन = तारकाऽसुरेण, हरितां=सूर्याश्वानाम्, खुरैः=शफैः, क्षुण्णानि = चूर्णितानि, मेरुशृङ्गाणि = सुमेरुशिखराणि, उत्पाट्य = उन्मूल्य, स्वेषु = स्वकीयेषु, वेश्मसु = गृहेषु, आक्रीडपर्वताः = क्रीडाशैलाः, कल्पिताः = कृताः।

व्युत्पत्तिः—हरितां = 'हरित् सूर्ये च सूर्याऽश्वे वर्णे च हरिते दिशि' इति विश्वः। खुरैः='शफं क्लीबे खुरः पुमान्' इत्यमरः। क्षुण्णानि='क्षुद् संचूर्णने' इति धातोः निष्ठायां क्तप्रत्ययः, 'रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः' इति नत्वम्। (एतेन तेषामत्युन्नतत्वमुत्पाटनसौकर्यञ्च सूचितम्) मेरुशृङ्गाणि = मेरोः शृङ्गाणि, मेरुशृङ्गाणि, तानि 'मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः' इति, 'कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्' इति चाऽमरः। वेश्मसु = 'वेश्म सद्म निकेतनम्' इत्यमरः। आक्रीडपर्वताः = आक्रीडन्ते इति आक्रीडाः, ते च ते पर्वताः आक्रीडपर्वताः, 'महीध्रे शिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः' इत्यमरः। अत्रापि पर्यायोक्तमलङ्कारः।

भावार्थः—मेरुपर्यन्तभागेनानुदिनं गच्छतां रवितुरगाणां शफैश्चूर्णितानि सुमेरोः शृङ्गाणि तेन तारकेणोन्मूल्य स्वगृहेषु क्रीडापर्वताः रचिताः सन्तीति भावः।

भाषा—प्रतिदिन गमन करने वाले सूर्य के घोड़ों की टापों के आघात से शिथिल हुए सुमेरु पर्वत के सुवर्णमय शिखरों को उखाड़कर, इस तारकासुर ने अपने घर में क्रीडापर्वत बनाये हैं।

अथोपभोगसाधनानां कनकारविन्दानामप्यपहरणमाह—

मन्दाकिन्याः पयः शेषं दिग्वारणमदाविलम्।
हेमाऽम्भोरुहसस्यानां तद्वाप्यो धाम साम्प्रतम्॥ ४४॥

अब जाह्नवी का दन्ति मद कलुषित बचा है शेष जल।
उसके सुवर्ण कलित कमल से असुर-वापी है विमल॥

अन्वयः—साम्प्रतं मन्दाकिन्याः दिग्वारणमदाविलं पयः शेषम्। हेमाऽम्भोरुहसस्यानां तद्वाप्यः धाम।

व्याख्या—साम्प्रतं = सम्प्रति, मन्दाकिन्याः = आकाशगङ्गायाः, दिग्वारणमदाविलं = दिग्गजदानजलकलुषं, पयः = जलम् एव, शेषं = शिष्टम्। 'तर्हि सुवर्णकमलानि कुत्र गतानि' इत्याह—हेमाऽम्भोरुहसस्यानां = सुवर्णकमलधान्यानां, तु तद्वाप्यः = तद्दीर्घिकाः एव, धाम = स्थानम्, आसन् इति शेषः।

व्युत्पत्तिः—साम्प्रतं = सम्प्रति एव साम्प्रतं, 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थे प्रकृत्यर्थेऽण्। मन्दाकिन्याः=मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका' इत्यमरः। दिग्वारणमदाविलं=दिशां वारणाः दिग्वारणाः, 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इति 'मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी' इति चाऽमरः। दिग्वारणानां मदाः दिग्वारणमदाः, तैः आविलं दिग्वारणमदाविलम्, 'कलुषोऽनच्छ आविलः' इत्यमरः। पयः='पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम्' इत्यमरः। शिष्यते इति शेषं, कर्मणि अण्प्रत्ययः। 'त्रिष्वन्यत्रोपयुज्यते' इति नपुंसकत्वम्। हेमाऽम्भोरुहसस्यानाम्=अम्भसि रोहन्तीति अम्भोरुहाणि, अम्भ उपपदपूर्वकात् 'रुह बीजप्रादुर्भावे' इति धातोः 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कप्रत्ययः, 'विसप्रसूनराजीवपुष्कराऽम्भोरुहाणि च' इत्यमरः। हेम्नः अम्भोरुहाणि, हेमाम्भोरुहाणि; तानि एव सस्यानि हेमाऽम्भोरुहसस्यानि तेषां हेमाम्भोरुहसस्यानाम्, उत्खातप्रतिरोपणात् सुवर्णपङ्कजेषु सस्यत्वारोपः। तद्वाप्यः = तस्य वाप्यः तद्वाप्यः।

भावार्थः—तारकासुरः स्वर्गङ्गासुवर्णपङ्कजान्युमूल्य स्ववापीरचनायामुपयोजितवान्, ततश्च संप्रति दिग्गजमदजलकलुषीकृतं स्वर्गङ्गाजलमेव शिष्टमस्तीति भावः।

भाषा—तारकासुर ने मन्दाकिनी के सुवर्णकमलों को उखाड़कर अपने तालाब में लगाया है, इसलिये आजकल मन्दाकिनी में दिग्गजों के मद से मैला हुआ जल मात्र अवशिष्ट रह गया है।

अथ देवानामुपरोधमाह—

भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते।
खिलीभूते विमानानां तदापातभयात्पथि॥ ४५॥

खल आक्रमण की भीति से नभ-यान चलते हैं नहीं।
इससे कभी अब लोक दर्शन, देव करते हैं नहीं॥

अन्वयः—तदापातभयात् विमानानां पथि खिलीभूते सति स्वर्गिभिः भुवनालोकनप्रीतिः न अनुभूयते।

व्याख्या—तदापातभयात् = तारकाऽसुरसमापत्तिभीतेः, विमानानां = व्योमया-

नानां, पथि=मार्गे, खिलीभूते = प्रहतीभूते सति, स्वर्गिभिः = स्वर्गवासिभिः, देवैरित्यर्थः भुवनालोकनप्रीतिः = लोकदर्शनप्रेम, न अनुभूयते = नोपयुज्यते।

व्युत्पत्तिः—तदापातभयात्=आपतनम् आपातः, भावेघञ्प्रत्ययः। तस्य आपातः तदापातः, तस्मात् भयं तदापातभयं, 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यापादानसञ्ज्ञा, ततः 'अपादाने पञ्चमी' इति पञ्चमी। यद्वा, तदापातभयादित्यत्र 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' इति हेतौ पञ्चमी। विमानानां='व्योमयानं विमानोऽस्त्री' इत्यमरः। पथि='अयनं वर्त्ममार्गाऽध्वपन्थानः पदवी सृतिः' इत्यमरः। खिलीभूते=अखिलः खिलः यथा सम्पद्यते तथाभूतः खिलीभूतः, तस्मिन् खिलीभूते, च्विप्रत्ययः। 'द्वे खिलाऽप्रहते समे' इत्यमरः। स्वर्गिभिः=स्वर्गः अस्ति येषां ते स्वर्गिणः, तैः स्वर्गिभिः, स्वर्गशब्दात् 'अत इनिठनौ' इति इनिप्रत्ययः। भुवनालोकनप्रीतिः = भुवनानाम् आलोकनं, भुवनालोकनं, 'जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः। भुवनालोकने प्रीतिः भुवनालोकनप्रीतिः।

भावार्थः—तारकासुरसमापत्तिभयेन विमानमार्गे प्रहतीभूते सति देवैः स्वावस्थितप्रदेशव्यतिरिक्तप्रदेशानां दर्शनप्रीतिर्न प्राप्यत इति भावः।

भाषा—तारकासुर के भय से आकाशमार्ग में देवता लोग दूसरे लोकों को देखने के लिये विमान पर बैठकर नहीं निकलते हैं।

अथ भोजनस्याप्यपहरणमाह—

यज्वभिः सम्भृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु सः।
जातवेदोमुखान्मायी मिषतामाच्छिनत्ति नः॥ ४६॥

उस असुर के कारण प्रभो सुनिये अवल की दीनता।
मख में दिये यजमान-कर से हव्य मुख से छीनता॥

अवन्यः—यज्वभिः विततेषु अध्वरेषु सम्भृतं हव्यं मायी सः नः मिषतां जातवेदोमुखात् आच्छिनत्ति।

व्याख्या—यज्वभिः विधिवत् इष्टवद्भिः, यागं कृतवद्भिः, विततेषु = विस्तृतेषु, अनुष्ठितेषु इत्यर्थः, अध्वरेषु = यज्ञेषु, सम्भृतं दत्तं, हव्यं = हविः, मायी = मायावी, सः = तारकाऽसुरः, नः = अस्माकं, मिषतां = पश्यतां, पश्यत्सु सत्सु इत्यर्थः, जातवेदोमुखात् = अग्न्याननात्, आच्छिनत्ति = आक्षिप्य गृह्णाति, अपहरतीत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—यज्वभिः=विधिवत् इष्टवन्तः इति यज्वानः, तैः यज्वभिः, देवपूजाद्यर्थकयज्धातोः 'सुयजोर्ङ्वनिप्' इति ङ्वनिप्प्रत्ययः, 'यज्वा तु विधिनेष्टवान्' इत्यमरः। अध्वरेषु = 'यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः' इत्यमरः। हव्यं = हूयते यत्तत् हव्यं तत्। मायी = माया अस्ति यस्य सः मायी, 'व्रीह्यादिभ्यश्च' इति इनिप्रत्ययः 'सौ च' इति सौ दीर्घः। 'स्यान्माया शाम्बरी' इत्यमरः। मिषतां = मिषन्तीति मिषन्तः, तेषां मिषतां, धातूपसर्गाणामनेकाऽर्थत्वात् 'मिष् स्पर्धायाम्'

इति धातोः दर्शनार्थे शतृप्रत्ययः। मिषताम् इत्यत्र 'षष्ठी चाऽनादरे' इति अनादराऽर्थे षष्ठी। स्पर्धमानानस्माननाहत्येत्यर्थः। जातवेदोमुखात्=जातवेदा एव मुखं जातवेदोमुखं, तस्मात् जातवेदोमुखात् 'कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात्' इत्यमरः।

भावार्थः—मायावी तारकासुरः क्रतोरुपक्रमे शाठ्याद् विघ्नं नाचरति, किन्तु यजमानैर्यागेषु प्रवृत्तेषु सत्सु, स्पर्धमानानस्माननाहत्य समर्पितं हवनीयद्रव्यमग्निमुखादपहरतीति भावः।

भाषा—मायावी तारकासुर धूर्तता से यज्ञ के आरम्भ में कोई विघ्न उपस्थित नहीं करता है, किन्तु यज्ञ में यजमान द्वारा दी हुई हमलोगों की आहुति को अग्निमुख से हमलोगों के देखते-देखते हरण कर लेता है।

किं बहुना महेन्द्रस्याश्वरत्नमप्यपहृतं तेनेत्याह—

उच्चैरुच्चैःश्रवास्तेन हयरत्नमहारि च।
देहबद्धमिवेन्द्रस्य चिरकालाऽर्जितं यशः॥ ४७॥

चिर काल से अर्जित शचीपति-कीर्ति-सूर्य सम, देही हुवा।
उस तारकासुर ने किया है हरण हय उच्चैःश्रवा॥

अन्वयः—च तेन उच्चैः उच्चैःश्रवा हयरत्नम् देहबद्धं चिरकालार्जितम् इन्द्रस्य यश इव अहारि।

व्याख्या—च=किंच, तेन=तारकाऽसुरेण, उच्चैः=उन्नतैः, उच्चैःश्रवाः=उच्चैःश्रवोनामकं, हयरत्नम्=अश्वरत्नं, देहबद्धं=बद्धदेहं, मूर्तिमदित्यर्थः, चिरकालार्जितं=बहुसमयोपार्जितम्, इन्द्रस्य=मघोनः, यश इव=कीर्तिरिव, अहारि=अपहृतम्।

व्युत्पत्तिः—उच्चैःश्रवाः=उच्चैःश्रवः यस्य स उच्चैःश्रवाः, हयरत्नं=हयः रत्नम् इव हयरत्नं, यद्वा हयेषु रत्नं हयरत्नम्। 'वाजिवाहाऽर्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः' इत्यमरः, 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः। देवबद्धं=देहं बद्धं यस्य तत् देहबद्धं, 'वाहिताग्न्यादिषु' इत्यनेन निष्ठायाः परनिपातः। 'कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः। चिरकालार्जितं=चिरं कालाः चिरकालाः, 'कालो दिष्टोऽप्यनेहाऽपि समयः' इत्यमरः। चिरकालैः अर्जितं चिरकालार्जितम्। यशः='यशः कीर्तिः समज्ञा च' इत्यमरः। अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः।

भावार्थः—तारकासुरो महेन्द्रस्य बहुकालसञ्चितं मूर्तिमत् यश इवोन्नतमुच्चैःश्रवा नामाश्वरत्नमपहृतवानिति भावः।

भावार्थः—तारकासुरो महेन्द्रस्य बहुकालसञ्चितं मूर्तिमत् यश इवोन्नतमुच्चैःश्रवा नामाश्वरत्नमपहृतवानिति भावः।

भाषा—तारकासुर ने इन्द्र के मूर्तिमान् यश के समान उच्चैःश्रवा नामक अत्युत्तम घोड़े को छीन लिया है।

तर्हि सामाद्युपायास्तत्र कथं न प्रयुक्ता इत्यत्राह—

तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः क्रूरे प्रतिहतक्रियाः।

वीर्यवन्त्यौषधानीव विकारे सान्निपातिके ॥ ४८ ॥
यों तारकासुर में हमारे सब उपाय हुए विफल।
ज्यों सन्निपात विकार में औषध न होते हैं सफल ॥

अन्वयः—क्रूरे तस्मिन् नः सर्वे उपायाः सान्निपातिके विकारे वीर्यवन्ति औषधानि इव प्रतिहतक्रियाः भवन्ति।

व्याख्या—क्रूरे = घातुके, तस्मिन् = तारकासुरे, नः = अस्माकं; सर्वे = सम्पूर्णाः, उपायाः = सामादयः; सान्निपातिके = सन्निपातभवे, सन्निपातदोषत्रयस्य प्रकोपजे, इत्यर्थः। विकारे = रोगे ज्वरादौ इत्यर्थः, वीर्यवन्ति = सारवन्ति, औषधानि इव = भेषजानि इव, प्रतिहतक्रियाः = निष्फलप्रयोगाः, भवन्तीति शेषः।

व्युत्पत्ति—क्रूरे = 'नृशंसो घातुकः क्रूरः' इत्यमरः, सांनिपातिके=वातपित्तश्लेष्मसमाहारः सन्निपातः; सन्निपातात् भवः सांनिपातिकः, तस्मिन् सान्निपातिके, 'सन्निपाताच्च'इति ठक्प्रत्ययः, 'किति च' = इत्यादिवृद्धिः। विकारे = 'विकारो रोगविकृती' इति वैजयन्ती। वीर्यवन्ति=वीर्यम् अस्ति येषु तानि वीर्यवन्ति, प्रशंसायां मतुप्प्रत्ययः। 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्। औषधानि = ओषध्य एव औषधानि, स्वार्थे अण्, 'भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि' इत्यमरः। प्रतिहतक्रियाः = प्रतिहता क्रिया येषां ते प्रतिहतक्रियाः। क्रियते या सा क्रिया, 'कृञः श च' इति शप्रत्ययः। अत्रोपमालङ्कारः।

सन्निपातज्वरादावौषधानां निष्फलत्वमुक्तं वैद्यशास्त्रे—

'वातपित्तकफानां च सन्निपातो यदा भवेत्।
तदा जातो ज्वरस्तीव्रो ह्यसाध्यः सर्वभेषजैः॥' इति।

भावार्थः—दोषत्रयसम्भवे ज्वरादौ महावीर्याण्यौषधानीवास्मकं सर्वेऽप्युपाया घातुके तारकासुरे प्रतिहतशक्तयो जाता इति भावः।

भाषा—जैसे सान्निपातिक रोग में अत्युत्कृष्ट औषध भी काम नहीं करता, उसी तरह दुष्ट तारकासुर के विषय में हम लोगों के सब उपाय निष्फल हो जाते हैं।

तदेव प्रतिहतक्रियत्वमाह—

जयाशा यत्र चाऽस्माकं प्रतिघातोत्थिताऽर्चिषा।
हरिचक्रेण तेनाऽस्य कण्ठे निष्कमिवाऽर्पितम् ॥ ४९ ॥
प्रतिघात से ज्वाला उठी मारा उसे हरि चक्र ने।
उलटे गले में स्वर्ण का भूषण पिन्हाया चक्र ने॥

अन्वयः—अत्र अस्माकं जयाशा, प्रतिघातोत्थितार्चिषा तेन हरिचक्रेण च अस्य कण्ठे निष्कम् अर्पितम् इव।

व्याख्या—यत्र=हरिचक्रे, अस्माकं = नः, जयाशा = विजयाशंसा 'नूनमनेन वयं

जेष्यामः' इत्याकारिकाऽऽसीदिति शेषः। प्रतिघातोत्थितार्चिषा=प्रतिहत्युद्गततेजसा, तेन = प्रसिद्धेन, हरिचक्रेण = विष्णुचक्रेण, सुदर्शनेनेत्यर्थः। च = अपि, अस्य=तारकासुरस्य, कण्ठे=गले, निष्कम् = उरोभूषणम्, अर्पितम् इव = दत्तम् इव।

व्युत्पत्तिः—यत्र=यस्मिन्निति यत्र, 'सप्तम्यास्त्रल्' इति त्रल्। जयाशा = जयनं जयः, 'जि जये' इति धातोः 'एरच्' इति अच्प्रत्ययः, तदन्तस्य 'घञजबघाः पुंसि' इति लिङ्गानुशासनात् पुंस्त्वम्। जयस्य आशा जयाशा। प्रतिघातोत्थितार्चिषा = प्रतिघातेन उत्थितं प्रतिघातोत्थितं, तत् अर्चिः यस्य तत् प्रतिघातोत्थितार्चिः, तेन प्रतिघातोत्थितार्चिषा। 'ज्वालाभासोर्न पुंस्यर्चिः' इत्यमरः। हरिचक्रेण = हरेः चक्रं हरिचक्रं, तेन हरिचक्रेण। चकारोऽप्यर्थे। निष्कं='साष्टे शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले। दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री' इत्यमरः। अत्रोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः।

भावार्थः—यस्मिन् सुदर्शनचक्रेऽस्माकं 'जेष्यामो वयमनेने'त्याशा पूर्वमासीत्, शिलातलकर्कशे तारकासुरकण्ठे पतितेन तेन विष्णुचक्रेण कण्ठदेशकाठिन्यादुद्गतया वक्षःस्थलपर्यन्तलम्बमानयाऽनलज्वालयाऽस्य ग्रीवायां महत्तरमुरोभूषणमर्पितमिवेति भावः।

भाषा—हम लोगों की पूर्ण जयाशा जिस पर निर्भर है, उस सुदर्शन चक्र से शिला-सदृश कठोर तारकासुर के कण्ठ के सङ्घर्ष होने से निकली हुई चिनगारियाँ इसके गले में मानों हार पहिनाया हो ऐसी मालूम होती हैं।

अथ तदवष्टम्भेन तदीयानां गजानां दुर्विलसितमाह—

तदीयास्तोयदेष्वद्य पुष्करावर्तकादिषु।
अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावता गजाः ॥ ५० ॥

विजयी अमर-गज के, असुर-गज केलि निशिदिन कर रहे।
वे पुष्करावर्त्तक घनों में वप्रक्रीडा कर रहे॥

अन्वयः—अद्य निर्जितैरावताः तदीयाः गजाः पुष्करावर्तकादिषु तोयदेषु तटाघातम् अभ्यस्यन्ति।

व्याख्या—अद्य = सम्प्रति, निर्जितैरावताः=स्वायत्तीकृताऽभ्रमातङ्गाः, तदीयाः = तारकासुरसम्बन्धिनः, तारकाऽसुरस्येत्यर्थः, गजाः = कुञ्जराः, पुष्करावर्तकादिषु = पुष्करावर्तकप्रभृतिषु, तोयदेषु = मेघेषु, तटाघातं = वप्रक्रीडाम्, अभ्यस्यन्ति = पुनः पुनः प्रकुर्वन्ति।

व्युत्पत्तिः—अद्य=अस्मिन्नहनि अद्य, 'सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ५।३।२२' इति निपातः। निर्जितैरावताः=निर्जितः ऐरावतः यैस्ते निर्जितैरावताः 'ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाऽभ्रमुवल्लभाः' इत्यमरः। तदीयाः = तस्य इमे तदीयाः 'त्यदादीनि च' इति सूत्रेण तच्छब्दस्य वृद्धसंज्ञा, ततः 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्ययः। गजाः = 'मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वा-

रणः करी' इत्यमरः। पुष्करावर्तकादिषु=पुष्कराश्च आवर्तकाश्च पुष्करावर्तकाः, ते आदयः येषां ते पुष्करावर्तकादयः, तेषु पुष्करावर्तकादिषु, तोयदेषु=तोयानि ददती=ति तोयदाः, तेषु तोयदेषु, तोयोपपदपूर्वकात् 'डुदाञ् दाने' इति धातोः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति अणपवादः कप्रत्ययः। तटाघातम्=तटे आघातः तटाघातः तं तटाघातम्। मत्तानां गजानां गिरिवप्रादिषु कण्डूविनोदनार्थं यो दन्तप्रहारस्तमित्यर्थः।

भावार्थः—ऐरावतपराजयं कर्तारस्तारकासुरस्य गजाः दर्पकण्डूविनोदनस्यान्यत्र दुर्लभत्वेन पुष्करावर्तकादिषु महामेघेषु वप्रक्रीडां पुनः पुनः प्रकुर्वन्तीति भावः।

भाषा—ऐरावत का भी पराजय करनेवाले तारकासुर के महागज अन्यत्र दर्पकण्डू की शान्ति न मिलने से बारंबार पुष्करावर्तकादि महामेघों में दन्तप्रहार किया करते हैं।—

अथ तत्र प्रतीकाररूपं स्वाभिलषितं प्रार्थयते—

तदिच्छामो विभो! स्रष्टुं सेनान्यं तस्य शान्तये।
कर्मबन्धच्छिदं धर्मं भवस्येव मुमुक्षवः॥ ५१॥

खल-नाश वास्ते सैन्यनायक चाहते हम इस तरह।
भव-कर्म नाशक धर्म को हैं, मोक्ष इच्छुक जिस तरह॥

अन्वयः—तत् विभो! मुमुक्षवः भवस्य शान्तये कर्मबन्धच्छिदं धर्मम् इव तस्य शान्तये सेनान्यं स्रष्टुम् इच्छामः।

व्याख्या—तत्=तस्मात् कारणात्, हे विभो!=हे स्वामिन्!, मुमुक्षवः=मोक्षेच्छवः, भवस्य=संसारस्य, शान्तये=निवृत्तये, कर्मबन्धच्छिदं=क्रियापाशच्छेदकं, धर्मम् इव=सुकृतम् इव, आत्मज्ञानकारणभूतमिति शेषः। तस्य=तारकाऽसुरस्य, शान्तये=नाशाय, सेनान्यं=सेनापतिं कञ्चित्, स्रष्टुम्=निर्मितुम्, इच्छामः=वाञ्छामः। वयमिति शेषः।

व्युत्पत्तिः—तत्=इदं तच्छब्दप्रतिरूपकम्। मुमुक्षवः=मोक्तुम्=भवं त्यक्तुम् इच्छवः मुमुक्षवः, सन्प्रत्ययान्तात् मुच्लृधातोः 'सनाशंसभिक्ष उः' इति उप्रत्ययः। कर्मबन्धच्छिदं=क्रियते यत्तत् कर्म, 'कर्म क्रिया' इत्यमरः। कर्म एव बन्धः, 'मयूरव्यंसकादयश्च' इति रूपकसमासः। कर्मबन्धं छिनत्तीति कर्मबन्धच्छित्, तं कर्मबन्धच्छिदं, क्विप्प्रत्ययः। धर्मं=धरति विश्वम् इति धर्मस्तं धर्मं, 'स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः इत्यमरः। 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नाऽन्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतेः ज्ञानादेव मुक्तिः सूच्यते। सेनान्यं=सेनां नयतीति सेनानीः तं सेनान्यं, सेनोपपदपूर्वकात् 'णीञ् प्रापणे' इति धातोः सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप्' इति क्विप्प्रत्ययः। ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमूः' इति, 'सेनानीर्वाहिनीपतिः' इति, 'पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः' इति त्रिष्वप्यमरः। अत्रोपमालङ्कारः।

भावार्थः—हे प्रभो! यथा मुमुक्षवः संसारस्य नाशाय निवृत्तिलक्षणं धर्ममिच्छन्ति, तथा विपद्ग्रस्ता वयं तारकासुरस्य नाशाय देवसेनानायकं निर्मातुमभिलषामः इति भावः।

भाषा—हे प्रभो! जैसे मुमुक्षु जन संसार के नाश होने के लिये निवृत्ति धर्म की इच्छा करते हैं, उसी तरह विपत्ति में पड़े हुए हम सब भी, तारकासुर के नाश के लिये देवसेना का अधिनायक उत्पन्न कराना चाहते हैं।

सेनानीसृष्टेः फलमाह—

गोप्तारं सुरसैन्यानां यं पुरस्कृत्य गोत्रभित्।
प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो बन्दीमिव जयश्रियम् ॥ ५२ ॥

सुर-सैन्य-रक्षक गोत्रभित् आगे जिसे कर मोद से।
बन्दीव जय-श्री छीन लेंगे असुर-तारक-गोद से ॥

अन्वयः—सुरसैन्यानां गोप्तारं यं पुरस्कृत्य गोत्रभित् जयश्रियं बन्दीम् इव शत्रुभ्यः प्रत्यानेष्यति।

व्याख्या—सुरसैन्यानां=देवसैनिकानां, गोप्तारं=रक्षकं, यं=सेनान्यं, पुरस्कृत्य=पुरोधाय, अग्रे कृत्वा इत्यर्थः, गोत्रभित्=इन्द्रः, जयश्रियं=विजयलक्ष्मीं, बन्दीम् इव=हठहृतमहिलाम् इव, शत्रुभ्यः=वैरिभ्यः सकाशात्, प्रत्यानेष्यति=प्रत्याहरिष्यति।

व्युत्पत्तिः—सुरसैन्यानां=सेनां समवयन्ति सैन्याः, 'सेनायां वा ४।४।४५' इति ण्यप्रत्ययः, 'सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते' इत्यमरः। सुराणां सैन्याः सुरसैन्याः, तेषां सुरसैन्यानां 'त्रिदशा विबुधाः सुराः' इत्यमरः। गोप्तारं—गोपायतीति गोप्ता, तं गोप्तारं, 'गुपू रक्षणे' इति धातोः 'ण्वुल्तृचौ' इति तृच्प्रत्ययः। पुरस्कृत्य=पुरः कृत्वा इति पुरस्कृत्य, 'पुरोऽव्ययम्' इति गतित्वात् 'कुगतिप्रादयः' इति गतिसमासः। 'नमस्पुरसोर्गत्योः' इति विसर्गस्य सकारश्च। गोत्रभित्=गां=पृथ्वीं त्रायन्ते इति गोत्राः पर्वताः, गोपूर्वकात् 'त्रैङ् पालने' इति धातोः 'आतोऽनुपसर्गे कः ३।२।३' इति कप्रत्ययः। 'आदेच उपदेशेऽशिति' इति ऐकारस्य आत्वम्। 'अद्रिगोत्रगिरिग्रावाऽचलशैलशिलोच्चयाः' इत्यमरः। गोत्रान् भिनत्तीति गोत्रभित्, 'सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः। जयश्रियं=जयस्य श्री जयश्रीः, तां जयश्रियं, 'सम्पत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च' इत्यमरः। शत्रुभ्यः='ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्यपादानसंज्ञा 'अपादाने पञ्चमी, इति पञ्चमी, 'द्विड्विपक्षाऽहिताऽमित्रदस्युशात्रवशत्रवः' इत्यमरः। अत्रोपमालङ्कारः।

भावार्थः—यादृशेन सेनानायकेन महेन्द्रो दुर्दान्तशक्तिं सम्पाद्य स्वयमेव हठहृतमहिलामिव शत्रुवशवर्तिनीं देवलक्ष्मीं प्रत्यानेतुं समर्थो भवेत्, तादृशः सेनानीः भवता सृज्यतामिति भावः।

भाषा—जिस सेनापति के द्वारा महेन्द्र अपनी दुर्दान्त शक्ति को बढ़ाकर शत्रु के वशीभूत देवलक्ष्मी को वापस लाने में स्वयं समर्थ हो जाय, ऐसे सेनापति की सृष्टि आपको करनी चाहिये।

अथ ब्रह्मणः प्रतिवचनमाह—

वचस्यवसिते तस्मिन्ससर्ज गिरमात्मभूः।
गर्जितानन्तरां वृष्टिं सौभाग्येन जिगाय सा॥ ५३॥

गुरु के वचन सुन विधि गिरा निकली सरस पावन भली।
घन की गरज के बाद उसने वृष्टि-शोभा जीत ली॥

अन्वयः—तस्मिन् वचसि अवसिते सति आत्मभूः गिरं ससर्ज। सा सौभाग्येन गर्जिताऽनन्तरां वृष्टिं जिगाय॥

व्याख्या—तस्मिन् = बार्हस्पत्ये, बृहस्पतेरित्यर्थः, वचसि = वचने, अवसिते = परिसमाप्ते सति, आत्मभूः—ब्रह्मा, गिरं = वाणीं, ससर्ज = उत्पादयामास, जगादेत्यर्थः। सा = गीः, सौभाग्येन = मनोहरत्वेन, गर्जिताऽनन्तरां = गर्जिताऽनुप्रवृत्तां, वृष्टिं = वर्षं, जिगाय = जितवती।

व्युत्पत्तिः—वचसि = 'व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः' इत्यमरः। आत्मभूः = आत्मना भवतीति आत्मभूः, 'ब्रह्माऽऽत्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः' इत्यमरः। गिरं = 'ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग् वाणी सरस्वती' इत्यमरः। ससर्ज—'सृज् विसर्गे, इति धातोर्लिट्। गर्जिताऽनन्तरां = गर्जितात् गर्जितस्य वा अनन्तरा गर्जिताऽनन्तरा, तां गर्जिताऽनन्तरा, 'स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितादि च' इत्यमरः। वृष्टिं = वृष्टिर्वर्षम्' इत्यमरः। जिगाय = 'जि जये' इति धातोर्लिट्। 'सन्लिटोर्जेः' इति कुत्वम्। अत्राप्युपमालङ्कारः।

भावार्थः—बृहस्पतिवचनानन्तरं ब्रह्मा यां वाचं जगाद, सा वाक् अम्भोधरस्तनितानन्तरं सम्भूतां वृष्टिं सुभगत्वेनाजैषीत् इति भावः।

भाषा—इस तरह बृहस्पति के कथन के उपरान्त ब्रह्मादेवजी द्वारा कही हुई वाणी मेघ के गरजने पर होनेवाली वृष्टि के समान सुन्दर मालूम होती थी।

तामेव गिरं प्रपञ्चयति—

सम्पत्स्यते वः कामोऽयं कालः कश्चित्प्रतीक्ष्यताम्।
न त्वस्य सिद्धौ यास्यामि सर्गव्यापारमात्मना॥ ५४॥

इच्छा तुम्हारी पूर्ण होगी, पर रुको कुछ दिन अभय।
नाशार्थ उसके सृष्टि कर सकता स्वयं न किसी समय॥

अन्वयः—अयं वः कामः सम्पत्स्यते कश्चित् कालः प्रतीक्ष्यताम्। तु अस्य सिद्धौ आत्मना सर्गव्यापारं न यास्यामि।

व्याख्या—हे देवाः! अयं, वः युष्माकं, कामः=अभिलाषः, सम्पत्स्यते=सेत्स्यति, कश्चिद्=कियानपि, कार्यसाधनक्षमः, कालः=समयः, प्रतीक्ष्यताम्=प्रतीक्षा क्रियताम्। तु=किन्तु, अस्य=कामस्य, सेनान्यो वा, सिद्धौ=निष्पत्तौ विषये, आत्मना=स्वयं, सर्गव्यापारं=सृष्टिक्रियायां, न यास्यामि=न गमिष्यामि, नाहं स्रक्ष्यामीत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—कामः=काम्यते अयम् इति कामः, 'कामोऽभिलापस्तर्षश्च' इत्यमरः। सिद्धौ=अत्र वैषयिकी सप्तमी। सर्गव्यापारं=सर्ग एव व्यापारः सर्गव्यापारः, तं सर्गव्यापारं। यास्यामि='या गतौ' इति धातोः 'लृट् शेषे च' इति लृट्।

भावार्थः—युष्माकं सेनानीप्राप्तिरूपो मनोरथः सिद्धिं यास्यति, किन्तु कार्यसाधनक्षमः कश्चन समयः प्रतिपाल्यताम्, भवत्कार्यसिद्ध्यर्थमहमात्मांशेनैवात्मानं तु न स्रक्ष्यामि इति भावः।

भाषा—हे देवलोक! आपकी सेनापतिं-प्राप्ति की इच्छा पूरी होगी, किन्तु इस कार्य की सिद्धि होने में थोड़े दिन की प्रतीक्षा करनी होगी। क्योंकि तारकासुरको मारने के लिये हम अपने अंश को स्वयं उत्पन्न नहीं कर सकते हैं।

अत्र कारणमाह—

इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम्।
विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्॥ ५५॥

मैंने दिया वरदान फिर मारूँ कदापि उचित नहीं।
विष तरु लगाकर भी उसे है काटना समुचित नहीं॥

अन्वयः—इतः प्राप्तश्रीः सः दैत्यः इतः एव क्षयं न अर्हति। विषवृक्षः अपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुम् असाम्प्रतम्।

व्याख्या—इतः=अस्मात्, मत्त इत्यर्थः, प्राप्तश्रीः=लब्धोदयः, सः, दैत्यः=दानवः, तारकाऽसुर इत्यर्थः, इत एव=मत्त एव, क्षयं=नाशं, न अर्हति=न योग्यो भवति। विषवृक्षोऽपि=गरलतरुरपि, संवर्द्ध्य=सम्यग् वर्द्धयित्वा, कुतश्चित्कारणादिति शेषः, स्वयम्=आत्मना एव, छेत्तुं=नाशमाप्तुं, असाम्प्रतम्=अयुक्तम्। साम्प्रतमित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—इतः=अस्मात् इति इतः, पञ्चम्यर्थे तसिः। प्राप्तश्रीः=प्राप्ता श्रीः येन सः प्राप्तश्रीः। दैत्यः=दितेरपत्यं पुमान् दैत्यः, दितिशब्दात् 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' इति ण्यप्रत्ययः, 'तद्धितेष्वचामादेः' इति आदिवृद्धिश्च 'असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्राऽरिदानवाः' इत्यमरः। क्षयं='क्षि क्षये' इति धातोः 'एरच्' इति अच्प्रत्ययः। विषवृक्षः=विषस्य वृक्षः विषवृक्षः। वृषवृक्षो नाम प्राणिनां मरणप्रदो वृक्षविशेषः। तदुक्तम्—

'यस्य स्पर्शनमात्रेण वायुसंस्पर्शनेन वा।

म्रियन्ते जन्तवः सर्वे विषवृक्षः स कीर्तितः ॥' इति ।

छेत्तुम् इत्यत्र क्रियायामन्वयात् । अत्र द्वितीयाविभक्तौ प्राप्तायामपि असाम्प्रतमित्यनेन निपातेन अभिहितत्वात् द्वितीयान्तो न भवति, अनुक्ते कर्मणि द्वितीयाविधानात् । यथाह वामनः—'निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न विभक्तिः, परिगणनस्य प्रायिकत्वात्' तथा चोक्तं कौमुद्यां दीक्षितेनापि 'क्वचिन्निपातेनाभिधान'मिति । 'क्ष्वेडस्तु गरलं विषम्' इत्यमरः । संवर्द्ध्य = सम्‌उपसर्गपूर्वकात् 'वृधु वृद्धौ' इति धातोः क्त्वाप्रत्ययः, तस्य स्थाने ल्यप् च । असाम्प्रतं = न साम्प्रतम् असाम्प्रतं 'युक्ते द्वे साम्प्रत'मित्यमरः ।

अत्र विशेषस्य सामान्येन समर्थनात् अर्थान्तरन्यासोलङ्कारः ।

भावार्थः—मद्दत्तवरस्य तारकासुरस्य मयैव हननमनुचितम् कुतश्चेत् यदि केनचित् पुरुषेण प्राणिनां मरणप्रदोऽपि विषवृक्षो येन केनापि प्रकारेण वर्धितो भवेत् तर्हि तस्यापि तत्पुरुषकर्तृको नाशो न युज्यत इति भावः ।

भाषा—अपने हाथ से लगाया जहर का पेड़ भी अपने ही हाथ से काटना जिस तरह अनुचित है, ऐसे ही हमारे वर से बढ़ा हुआ तारकासुर दैत्य हमसे ही नाश पाने के योग्य नहीं है ।

तस्य स्वयं हनने मम प्रतिज्ञाभङ्गोऽपि भवेदित्याह—

वृतं तेनेदमेव प्राङ्मया चाऽस्मै प्रतिश्रुतम् ।
वरेण शमितं लोकानलं दग्धुं हि तत्तपः ॥ ५६ ॥

उसकी प्रथम थी प्रार्थना मैं सुर–अवध्य रहूँ सदा ।
स्वीकार–कर तप–ताप से जग को बचाया था तदा ॥

अन्वयः—प्राक् तेन इदम् एव वृतं, मया अस्मै प्रतिश्रुतम् । हि लोकान् दग्धुम् अलं तत्तपः वरेण शमितम् ।

व्याख्या—प्राक् = पूर्वं, तेन = तारकाऽसुरेण, इदम् एवम् = देवैः अवध्यत्वम् एव वृतं = प्रार्थितं, मया च = ब्रह्मदेवेन च, अस्मै = तारकाऽसुराय, प्रतिश्रुतं = प्रतिज्ञातम् । हि = यस्मात्कारणात् , लोकान् = भुवनानि, दग्धुं = भस्मीकर्तुम् , अलं = समर्थं, तत्तपः = तारकाऽसुरतपः, वरेण = वरदानेन, शमितं = शान्तिं नीतम् ।

व्युत्पत्तिः—वृतं = 'वृञ् वरणे' इति धातोः क्तप्रत्ययः । अस्मै प्रतिश्रुतम् इत्यत्र अन्वयात् 'प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । दग्धुं = 'दह् भस्मीकरणे' इति धातोः 'पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु' इति तुमन्प्रत्ययः । तत्तपः = तस्य तपः तत्तपः । शमितं = 'शमु उपशमे' इति धातोर्णिजन्तान्निष्ठायां 'वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः' इति पाक्षिकः इडागमः । 'वरेणाशमित' मिति युक्तः पाठः । तत्तपः वरेण अशमितं सत् लोकान् दग्धुमलमिति हि तस्यार्थः । यथोक्तं श्रीभागवते हिरण्यकशिपोस्तपःप्रसङ्गे—

'तस्य मूर्ध्नः समुद्भूतः सधूमोऽग्निस्तपोमयः।
तिर्यगूर्ध्वमधो लोकानतपद् विश्वगीरितः॥ इति। स्क. ७अ. ३श्लो. ४

अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थनिष्पादकत्वेन काव्यलिङ्गमलङ्कारः। तदुक्तं साहित्यदर्पणे—'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्ग निगद्यते' इति। 'निष्पादको हेतुः काव्यलिङ्गस्य विषय' इति च तत्रैव।

भावार्थः—स तारकासुरो वरदानसमये तपसा सन्तुष्टं मां प्रति मत्तोऽवध्यत्वमेवाभ्यर्थितवान्, तथाऽस्त्विति मया तं प्रत्यनुज्ञातश्च। यदि तदा तदभ्यर्थितं वरं नादास्यं, तर्हि तस्य मूर्धानं निर्भिद्य निर्गतस्तपोमयो वह्निः सर्वानपि लोकान् भस्मसादकरिष्यदिति भावः।

भाषा—तारकासुर की घोर तपश्चर्या से खुश होकर हमने उसको न मारने की प्रतिज्ञा की है। अगर ऐसा वर न देते तो उसके ब्रह्मरन्ध्र से निकलने वाले तपोमय अग्नि से सकल लोक भस्म हो जाता।

अथापत्प्रतीकारोपायं दर्शयितुमारभते—

संयुगे सांयुगीनं तमुद्यतं प्रसहेत कः।
अंशादृते निषिक्तस्यनीललोहितरेतसः॥ ५७॥

बहुयुद्ध-तत्पर तारकासुर समर-कुशल अपार है।
कोई गिरिश-सुत के बिना उसको न सकता मार है॥

अन्वयः—संयुगे उद्यतं सांयुगीनं तं निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः अंशात् ऋते कः प्रसहेत।

व्याख्या—संयुगे=युद्धे, उद्यतं=व्याप्रियमाणं, तत्परम् इत्यर्थः, सांयुगीनं=रणसाधुं, तं=तारकाऽसुरं, निषिक्तस्य=क्षरितस्य, स्त्रीयोनौ प्रजार्थमाहितस्येत्यर्थः, नीललोहितरेतसः=शिवशुक्रस्य, अंशात्, ऋते=भागं विना, कः, प्रसहेत=सोढुं शक्नुयात्, अभिभवेद्वा।

व्युत्पत्तिः—संयुगे='सम्प्रहाराऽभिसम्पातकलिसंस्फोटसंयुगाः' इत्यमरः। सांयुगीनं=संयुगे साधुः सांयुगीनः, तं सांयुगीनं, संयुगशब्दात् प्रतिजनादिभ्यः। खञ्' इति खञ्प्रत्ययः, तस्य 'आयनेयोनीयिनः' इत्यादिना ईनादेशः। नीललोहितरेतसः='नीलः कण्ठे लोहितश्च केशेष्विति नीललोहितः' इति पुराणसिद्धिः। 'कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः' इत्यमरः। नीललोहितस्य रेतः नीललोहितरेतः, तस्य नीललोहितरेतसः। 'शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च' इत्यमरः। अंशात्='ऋते'शब्देन योगे 'अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाऽञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इति पञ्चमी। कः प्रसहेत=प्रोपसर्गपूर्वकात् 'षह् मर्षणे' इति धातोः लिङि रूपम्। 'धात्वादे षः सः' इति षस्य सत्वम्। 'प्रसहनमभिभव' इति च वृत्तिकारः। नान्यः कोऽपीति काकुवक्रोक्तिः।

भावार्थः—संग्रामे व्याप्रियमाणं युद्धविशारदं तारकासुरं क्वचित्स्त्रीयोनौ च्चरितस्य हरवीर्यस्यांशाद्विनाऽन्यः कः सोढुं शक्नुयात्, न कोऽपीत्यर्थः।

भाषा—युद्धभूमि में लड़नेवाले युद्धविशारद तारकासुर का नाश, किसी स्त्री में शङ्कर के द्वारा उत्पन्न होनेवाला शङ्कर के अंश के सिवाय दूसरा कोई नहीं कर सकता है।

कथमसौ हर ईदृक्शक्तिरित्याह—

स हि देवः परं ज्योतिस्तमःपारे व्यवस्थितम्।
परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विष्णुना॥ ५८॥
वे शिव तमोगुण से परे उत्कृष्ट ज्योति स्वरूप हैं।
मुझ से तथा हरि से अगम शुचि विविध उनके रूप हैं॥

अन्वयः—हि यतः स देवः तमःपारे व्यवस्थितं परं ज्योतिः अस्ति। अत एव मया विष्णुना च परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिः न भवति।

व्याख्या—हि=यतः, यस्मात्कारणात्, स देवः=नीललोहितः, शङ्कर इत्यर्थः, तमःपारे=तमोगुणपरतः, व्यवस्थितं=प्रतिष्ठितं, तमोगुणाऽतीतमित्यर्थः। परं=देशकालाद्यनवच्छिन्नं, ज्योतिः=तेजः, परमात्मास्तीति शेषः। अत एव मया=ब्रह्मणा, विष्णुना च=नारायणेन च, परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिः=ज्ञातसामर्थ्यसंपत्तिः, न भवतीत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—देवः=दीव्यतीति देवः। तमःपारे=तमसः=अविद्यायाः पारं तमःपारं, तस्मिन् तमःपारे। विष्णुना='विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः' इत्यमरः 'परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिः=प्रभावस्य ऋद्धिः प्रभावर्द्धिः, परिच्छिन्ना प्रभावर्द्धिर्यस्य सः परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिः।

= हरतेजसामन्तमवगन्तुं हंसमारुह्य प्रजापतिरूर्ध्वं गतः। विष्णुस्तु भूदाररूपमादायाधोभागं गतः। बहुदिव्यसंवत्सरं ग्लवराभ्यामुभाभ्यामपि न तदन्तोऽवगत इति पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया। तदुक्तम्—

'नोर्ध्वं गम्यः सरसिजभुवो नाप्यधः शार्ङ्गपाणे'रिति।

भावार्थः—स हि देवो हरो देशकालाद्यनवच्छिन्नमुत्कृष्टं तेजः, अविद्यायाः परस्तात् स्थितश्चास्ति। यतो भगवान्नारायणोऽहं चेत्युभावप्यावां तस्य हरस्य महिम्नः समृद्धिमियत्तया परिच्छेत्तुं नालमभूवेति भावः।

भाषा—वह शङ्कर भगवान् निरवच्छिन्न तेज हैं, और अविद्या के परे हैं, क्योंकि हम और विष्णु दोनों उस शङ्कर के महिमा की समृद्धि का पता नहीं लगा सके थे।

सम्प्रति तदंशोत्पत्तावुपायं दर्शयति—

उमारूपेण ते यूयं संयमास्तमितं मनः।
शम्भोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लोहवत्॥ ५९॥
मन पार्वती-छवि पर खिचे, कैलासपति का इस तरह।
हे देव! चुम्बक से सदा, है लौह खिंचता जिस तरह॥

अन्वयः—ते यूयं संयमस्तिमितं शम्भोः मन उमारूपेण अयस्कान्तेन लोहवत् आक्रष्टुं यतध्वम्।

व्याख्या—ते = कार्यार्थिन इत्यर्थः, यूयं = देवाः, संयमस्तिमितं = समाधिनिश्चलं, शम्भोः = शिवस्य, मनः = चित्तम्, उमारूपेण = पार्वतीसौन्दर्येण, अयस्कान्तेन = चुम्बकमणिना, लोहवत् = अयोधातुम् इव, आक्रष्टुम् = आहर्तुं, यतध्वम् = यत्नं कुरुत।

व्युत्पत्तिः—संयमस्तिमितं = रागद्वेषादिविरहः संयमः, संयमेन स्तिमितं संयमस्तिमितं, तत्, शम्भोः = 'शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः' इत्यमरः। मनः = 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः। उमारूपेण = उमायाः रूपम् उमारूपं, तेन उमारूपेण, 'उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी' इत्यमरः। 'रूपं स्वभावे सौन्दर्ये नाणके पशुशब्दयोः। ग्रन्थावृत्तौ नाटकादावाकारश्लोकयोरपि' इति विश्वः। अयस्कान्तेन = कस्कादिषु च' इति सकारः। लोहवत् = लोहमिव लोहवत्, अत्र द्वितीयान्तात् 'तत्र तस्येव', 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति सूत्राभ्यां सप्तम्यन्ततृतीयान्ताद्विहितो वतिप्रत्ययश्चिन्त्य इति मल्लिनाथस्तन्न। सूत्रयोस्तत्र, तेनेति वा पदं सर्वविभक्त्यर्थानन्तर्भावयतीष्टि कैयटपदमञ्जर्योः प्रतिपादितत्वात्। तथा च ब्राह्मणमिव ब्राह्मणवत् भवन्तं पश्यामीति द्वितीयार्थे वतिरुदाहृतः अत्र प्रमाणं तु 'पूर्ववत् सनः' इति सूत्रे भगवता पाणिनिना पूर्वस्मादिव पूर्ववत् इति पञ्चम्यर्थेऽपि वतिप्रत्ययस्य निर्देशः कृतः। अन्यथा सप्तम्यन्ततृतीयान्ताभ्यामेव वतिप्रत्ययस्य विधानेन पूर्ववदिति निर्देशानुपपत्तिरित्यलमुपजीव्यविरोधेन। यतध्वं = 'यती प्रयत्ने' इति धातोर्लोटि रूपम्। अत्रोपमाऽलङ्कारः।

भावार्थः—सेनानीसर्गद्वारेणापत्प्रतीकारं प्रार्थयमाना यूयं रागद्वेषादिविरहेण निश्चलं हरस्य चित्तमयस्कान्तमणिना लोहधातुमिव पार्वतीसौन्दर्येणाहर्तुं यत्नं कुरुतेति भावः।

भाषा—किसी योग्य सेनापति की उत्पत्ति कराकर तारकासुर का नाश करने की प्रार्थना करने वाले आपलोग 'लोहचुम्बक से लोहधातु की तरह' पार्वती के सौन्दर्य से रागद्वेषरहित, शङ्कर के स्थिर चित्त का आकर्षण करने के लिये प्रयत्न करें।

निषेकं प्रत्यधिकरणान्तरस्यायोग्यत्वं दर्शयति—

उभे एव क्षमे वोढुमुभयोर्बीजमाहितम्।
सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम ॥ ६० ॥

मेरे तथा शिव तेज को है कौन जो सुख से धरे।
पर शिव सलिलमय मूर्ति अथवा पार्वती धारण करे ॥

अन्वयः—उभयोः शम्भोः मम वा आहितं बीजं वोढुं, क्रमेण शम्भोः सा वा, मम च तदीया जलमयी मूर्तिर्वा, उभे एव क्षमे।

व्याख्या—उभयोः = द्वयोः, शम्भोः = शङ्करस्य, मम वा = ब्रह्मणः वा आहितं =

निषिक्तं, बीजं = वीर्यं, वोढुं = धारयितुं, क्रमेण, शम्भोः, सा वा = पार्वती वा मम च, तदीया = तत्सम्बन्धिनी, जलमयी = तोयरूपिणी, मूर्त्तिर्वा = तनुर्वा, उभे एव = द्वे एव, क्षमे = समर्थे। नान्याः स्त्रिय इत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—बीजं = 'शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च' इत्यमरः। तदीया = तस्य इयं तदीया, तच्छब्दाच्छप्रत्ययः। जलमयी = जलं रूपं यस्याः सा जलमयी स्वरूपाऽर्थे मयट्प्रत्ययः, टित्वान्ङीप्। मूर्तिः = 'मूर्तिः काठिन्यकाययोः' इत्यमरः। वाशब्दो द्वन्द्वाऽर्थे, न तु अन्याऽर्थे। एतदेवोदाहृत्येत्थमेव व्याख्यातं गणव्याख्याने इति मल्लिनाथः।

अत्र दीपकाऽलङ्कारः प्रस्तुतयोः उमामहेश्वरयोः, अप्रस्तुतयोः ब्रह्मजलमूर्त्योश्च औपम्यस्य व्यङ्ग्यत्वात्। यथाह—'प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां चौपम्यस्य गम्यत्वे दीपकम्' इति। नेयं तुल्ययोगिता, तस्याः केवलप्रस्तुतविषयत्वेन केवलाप्रस्तुतविषयत्वेन च उत्थानादिति।

भावार्थः—उभाभ्यां निषिक्तमुभयोर्वीर्यं धर्तुं शम्भोः सा पार्वती मम च तदीया जलमूर्तिरित्युभे एव योषितौ क्षमे। नान्याः स्त्रिय इति भावः।

भाषा—शङ्कर से निषिक्त वीर्य को धारण करने के लिये सिवाय पार्वती के, और हमारे निषिक्त वीर्य को धारण करने के लिये तदीय जलमयी मूर्ति के सिवाय दूसरी स्त्री समर्थ नहीं हो सकती है।

एवं कृते सति युष्माकं सिद्धिरवश्यम्भाविनीत्याह—

तस्यात्मा शितिकण्ठस्य सैनापत्यमुपेत्य वः।
मोक्ष्यते सुरवन्दीनां वेणीर्वीर्यविभूतिभिः ॥ ६१ ॥

शिवपुत्र सेनापति तुम्हारा हो हरेगा दुख तुरत।
देवस्त्रियों के कैद का मोचन करेगा दुख तुरत ॥

अन्वयः—तस्य शितिकण्ठस्य आत्मा वः सैनापत्यम् उपेत्य वीर्यविभूतिभिः सुरवन्दीनां वेणीः मोक्ष्यते।

व्याख्या—तस्य = प्रसिद्धस्य; श्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धस्येत्यर्थः। शितिकण्ठस्य = नीलकण्ठस्य, महादेवस्येत्यर्थः। आत्मा = पुत्रः, वः = युष्माकं, सेनापत्यं = सेनापतित्वम्, उपेत्य = प्राप्य, कार्यविभूतिभिः = पराक्रमसम्पत्तिभिः सुरवन्दीनां = देवप्रग्रहस्त्रीणां, वेणीः = कचोच्चयान्, मोक्ष्यते = विस्रंसयिष्यति।

व्युत्पत्तिः—शितिकण्ठस्य = शितिः कण्ठः यस्य स शितिकण्ठः, तस्य शितिकण्ठस्य। 'उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत्' इत्यमरः। आत्मा = 'अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायते। आत्मा वै पुत्रनामासि सजीव शरदां शतम्' इति श्रुतेः। सैनापत्यं = सेनानां पतिः सेनापतिः, तस्य भावः सैनापत्यं, तत्, सेनापतिशब्दात् 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्' इति यक्प्रत्ययः, 'किति च' इति आदि-

वृद्धिश्च। वीर्यविभूतिभिः = वीर्यस्य विभूतयः वीर्यभूतयः, ताभिः वीर्यविभूतिभिः, 'विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम्' इत्यमरः। सुरवन्दीनां = सुराणां वन्द्यः सुरवन्द्यः, तासां सुरवन्दीनाम्। वेणीः = 'वेणिः प्रवेणी' इत्यमरः।

भर्तृविरहिता हि पतिव्रताः कुलस्त्रियः स्वकेशान् भर्तृसमागमपर्यन्तं दृढं निवध्नन्तीति सदाचारः। अत्र 'कार्यभूतेन वेणीविश्लेषणेन कारणभूतस्तारकासुरवधः प्रतीयत' इति पर्यायोक्तमलङ्कारः।

भावार्थः—तस्य नीलकण्ठस्यात्मजो युष्माकं सेनापतित्वं प्राप्य स्वपराक्रमातिशयैस्तारकासुरेण बलादाहृतानां देवाङ्गनानां संश्लिष्टकेशान् विश्लेषयिष्यतीति भावः।

भाषा—उस शङ्कर का पुत्र आप लोगों का सेनापति बनकर, अपने उत्कृष्ट पराक्रम से, तारकासुर से जबरदस्ती हरण की हुई देवाङ्गनाओं के उलझे हुए केशपाशों को सुलझावेगा, अर्थात् वह तारकासुर को मारेगा।

अथ प्रकरणमुपसंहरति—

इति व्याहृत्य विबुधान्विश्वयोनिस्तिरोदधे।
मनस्याहितकर्तव्यास्तेऽपि देवा दिवं ययुः ॥ ६२ ॥
विधि ने कहा इस तरह सब से, फिर गये निज धाम को।
कर्त्तव्य निश्चय कर, सकल सुर भी गये सुरधाम को ॥

अन्वयः—विश्वयोनिः विबुधान् इति व्याहृत्य तिरोधत्ते। ते देवा अपि मनसि आहितकर्तव्याः सन्तः दिवं ययुः।

व्याख्या—विश्वयोनिः=संसारहेतुः, ब्रह्मदेव इत्यर्थः। विबुधान् = देवान्, इति= पूर्वोक्तं, व्याहृत्य = उक्त्वा, तिरोदधे = अन्तर्हितवान्। ते, देवा अपि = सुरा अपि, मनसि = हृदये, आहिकर्तव्याः = समारोपितकार्याः सन्तः, दिवं=स्वर्गं, ययुः=प्रापुः।

व्युत्पत्तिः—विश्वयोनिः = विश्वस्य योनिः, 'योनिः स्त्रीणां भगस्थाने कारणे तन्त्रिके पणे' इति वैजयन्ती। विबुधान् = विशेषेण बुध्यन्ते इति विबुधाः, तान् विबुधान्। 'त्रिदशा विबुधाः सुराः' इत्यमरः। आहितकर्तव्याः = कर्तुं योग्यं कर्तव्यं, 'डुकृञ् करणे' इति धातोः 'तव्यत्तव्यानीयरः' इति तव्यप्रत्ययः। आहितं कर्त्तव्यं यैस्ते आहितकर्तव्याः। अनन्तरकरणीयं मनसा निश्चित्येत्यर्थः। दिवं = 'सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियां, क्लीबे त्रिविष्टपम्' इत्यमरः।

भावार्थः—जगतः कर्ता ब्रह्मा सुरान् पूर्वोक्तप्रकारेणोक्त्वाऽन्तर्हितोऽभूत्। तेऽपि सुराः अनन्तरकरणीयं मनसा निश्चित्य स्वर्गं जग्मुरिति भावः।

भाषा—जगत् का निर्माण करने वाले ब्रह्माजी देवताओं से इस प्रकार कहकर गुप्त हो गये। वे देवता भी आगे जो करना है उसका मन में निश्चय करके स्वर्ग को चले गये।

अथ पार्वतीपरमेश्वरसङ्गमोपायानुष्ठानरूपमुत्तरसर्गार्थं बिन्दुमुपक्षिपति—

तत्र निश्चित्य कन्दर्पमगमत्पाकशासनः ।
मनसा कार्यसंसिद्धौ त्वराद्विगुणरंहसा ॥ ६३ ॥

उसमें सहायक काम को समझा अमरपति ने सफल ।
अत्यन्त उत्सुकता लिये रतिनाथ-ध्यान किया अटल ॥

अन्वयः—पाकशासनः तत्र निश्चित्य कार्यसंसिद्धौ त्वराद्विगुणरंहसा मनसा कन्दर्पम् अगमत् ।

व्याख्या—पाकशासनः = इन्द्रः, तत्र = दिवि, निश्चित्य = सम्यगवधार्य, कार्यसंसिद्धौ = कर्मनिष्पत्तौ, हरगौरीसमागमरूपायामिति शेषः । त्वराद्विगुणरंहसा = औत्सुक्यद्विरावृत्तवेगेन, मनसा = चित्तेन, कन्दर्पं = कामदेवम्, अगमत् = अयात्, समीपागमनार्थं सस्मारेत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—पाकशासनः = पाकं शासयति पाकशासनः, पाकोपपदपूर्वकात् णिजन्तात् 'शासु अनुशिष्टौ' इति धातोः 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इति नन्द्यादित्वाल्ल्युप्रत्ययः, 'युवोरनाकौ' इति तस्य अनादेशः । 'इन्द्रो मरुत्वान्मघवा विडौजाः पाकशासनः' इत्यमरः । तत्र = तस्मिन् इति तत्र, 'सप्तम्यास्त्रल्' इति त्रल्प्रत्ययः । निश्चित्य = करिष्यमाणमुपायानुष्ठानं मन्त्रिभिः सह संमन्त्र्येत्यर्थः । कार्यसंसिद्धौ = सम्यक् सिद्धिः संसिद्धिः, गतिसमासः । कार्यस्य संसिद्धिः कार्यसंसिद्धिः, तस्यां कार्यसंसिद्धौ, त्वराद्विगुणरंहसा = द्वौ गुणौ = आवृत्ती, यस्य तत् द्विगुणं, 'गुणस्तु वृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती । त्वरया = सम्भ्रमेण, औत्सुक्येन वा, द्विगुणं = प्रवृद्धं, त्वराद्विगुणं रंहः यस्य तत् त्वराद्विगुणरंहः, तेन त्वराद्विगुणरंहसा । 'रंहस्तरसी तु रयः स्यदः' इत्यमरः । कन्दर्पं = 'कम्' इति अव्ययं कुत्सायाम् । कुत्सितः दर्पः यस्य सः कन्दर्पः, तं कन्दर्पं, 'कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः' इत्यमरः । अगमत् = 'गम्लृ गतौ' इति धातोर्लुङ् । लृदित्वाद् च्लेः 'पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु' इति अङादेशः ।

भावार्थः—इन्द्रः स्वर्गे करिष्यमाणमुपायानुष्ठानं देवैः सम्यगवधार्य स्वाभिलषितस्य सेनानीलाभरूपस्यार्थस्य स्वमनोरथानुरूपे लाभे त्वरया प्रवृद्धवेगेन मनसा मदनं सस्मारेति भावः ।

भाषा—स्वर्ग में जाकर इन्द्र ने देवताओं के साथ सलाह कर स्वमनोरथानुरूप सेनापति की प्राप्ति के लिये त्वरा रखने वाले अत्यन्त वेगशील मन से कामदेव का स्मरण किया ।

आ साथ ऋतुपति काम बोर

अन्वयः—अथ स पुष्पधन्वा ललितयोि
कण्ठे आसज्य सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कु

व्याख्या—अथ = अनन्तरं, स्मरणाऽन
कुसुमकार्मुकः, कामदेव इत्यर्थः। ललितयो
मनोहरकोटिं, चापं = धनुः, रतिवलयपदाऽ
गले, आसज्य = आरोप्य, स्थापयित्वेत्यर्थ
सखिवसन्तकराऽर्पितरसालाङ्कुरायुधः, प्रा
शतमन्युम्, इन्द्रमित्यर्थः; उपतस्थे = सङ्ग

व्युत्पत्तिः—पुष्पधन्वा = पुष्पं धनुर्यस्
समासान्तः अनङ्, 'सर्वनामस्थाने चाऽसम
मकरध्वज आत्मभूः' इत्यमरः। ललितय
योषित् ललितयोषित्, 'विशेषणं विशेष्येण
समानाधिकरणः कर्मधारयः' इति कर्मधारय
येषु' इति पूर्वपदस्य पुंवद्भावः। 'ललितं ि
योषा नारी सीमन्तिनी वधूः' इत्यप्यमरः।
लता' इत्यमरः। ललितयोषितः भ्रूलते ल
योषिद्भ्रूलताचारुणी, 'उपमानानि सामान्य
सुषमं साधु शोभनम्' इत्यमरः। ललितयो
ललितयोषिद्भ्रूलत
कोदण्डकार्मुकम्'
'चर् गतिमत्त'
चरमधुः 'म
द्रुमे' इति
हस्तन्यस्त
एवाऽङ्कुं

...ने दीपावली की फीकी कर दी है?

अपने मोबाइल पर HVPOLL टाइप करने के बाद हां के लिए A और नहीं के लिए B लिखकर 4242 पर SMS करें।

कल का सवाल

क्या चुनाव आयोग के फैसले की आलोचना उचित है?

हां	25.00%
नहीं	75.00%

वाराणसी की खबरें पेज 8 पर भी देखें

...मर हुए जानवरों की चमड़ी ...ाम शुरू किया। निजाम का यह

...जिला अस्पताल में भर्ती कराया गया है। गुड़िया ने बताया (शेष पेज 15 पर)

...निदेशक मंडल ने भी इस अपनी स्वीकृति दे दी है। टाटा स्टील और कोरस द्वारा जारी

...लू पैराशूट', 'मल्लिका बम', 'सोनिय...

...हार के पटाखा बाजार में नेताओं-अभिनेताओं की लोकप्रियता भुनाने...

...ा (एजेंसी)। विहार का पटाखा बाजार ...जनीति और बॉलीवुड के दिग्गज नामों की ... गूंज रहा है। यहां ग्राहकों के लिए 'लालू ... 'राबड़ी रॉकेट', 'मल्लिका बम', 'नीतीश ... और 'सोनिया फुलझड़ी' हर दुकान ...ब्ध हैं। पटाखों के व्यापारियों में इस ...दिग्गजों की लोकप्रियता भुनाने की ...होड़ मची है। विहार की राजधानी में ...ो दुकानों की बाढ़ सी आ गयी है। ...ें कई तरह के पटाखे लोगों को लुभाने ...पूरी साज-सज्जा के साथ तैयार हैं। इन ... कवर पर लोकप्रिय राजनेताओं, रेल मंत्री ...ाद यादव, पूर्व मुख्यमंत्री राबड़ी देवी, ... नीतीश कुमार, कांग्रेस अध्यक्ष सोनिया ...र बॉलीवुड की सेक्स सिम्बल मल्लिका ... चित्र लगे हैं और ग्राहक भी काफी रुचि ...पनी पसंद के किरदार के चित्र वाले पटाखे

ग्राफिक्स : गुरु प्रसाद मिश्र

खरीद रहे हैं। एक पटाखा व्यवसायी राशिद... हस्तियों के सहारे हमने इस साल पटाखों की... उनका कहना है कि ग्र... आनंद आ रहा है। प... नये नाम वास्तव में ल... अन्य दुकानदार मोहम... नाम से पटाखों की बि... और सुखद अनुभव है... राबड़ी के नामो और ... ज्यादा ही हो रही है। ... पहली बार बाजार में ... होने में थोड़ा वक्त ल... कि पिछले दो-तीन ... उन्हें रात-दिन एक करना पड़... भीड़ लगी रहती है और सुबह ... जाता है। किशोरवय बच्चों में इन नामों व... कुछ अधिक ही है।